

Аскери чифлиците в българските земи, XVI – началото на XIX век

The Askeri Chiftliks in the Bulgarian Lands, 16th – early 19th Centuries

Паулина АНДОНОВА
Paulina ANDONOVA

Abstract. Some researchers believe that there is no single, precise definition of askeri chiftlik, and that its genesis and development are too complex, involving many internal and external factors. Rather, it is possible to seek an answer to the question of what actually distinguished the askeri chiftliks from the other chiftlik forms that existed in the Ottoman Empire in parallel with it during the period from the 16th to the beginning of the 19th century.

The askeri chiftlik was a landholding, sometimes of large size, in which the production was monocultural and mainly market-oriented. A number of factors influence its genesis, development and economic efficiency. But the greatest intensity of the processes associated with the emergence, growth and expansion of the chiftliks and the settlement of a larger number of people within the boundaries of the chiftliks is observed in the context of the military-political situation and the accompanying need for revenue for the benefit of the treasury. In addition, the reforms in response to the financial difficulties that lead to the emergence of new and heavier taxes and fees, to a change in the way they are collected, provide the conditions for the seizure of more and larger land areas and their attachment to the chiftliks, the provision of a labor force that finds refuge from the taxes due by hiding it from the collectors, using the difficult position of the central government in the context of the inability to collect revenues to the treasury or in the growing anarchy of the increasingly powerful ayan institution.

The main characteristic of the askeri chiftliks is that the owner is not the ordinary peasant, but a representative of the Ottoman elite (askeri). Their interest in investing money, in accumulating profit and wealth by selling the agricultural production on the market, the connection of the funds earned and invested in the combination with the other activities and business or financial operations in which the owner was engaged, determine another main characteristic of the askeri chiftliks. This type of landholding can be defined as a means of making money for the chiftlik-holders, is mainly market-oriented and is linked to the economic and political situation in the Ottoman Empire, which at certain periods changed dynamically. The interest of the representatives of the Ottoman elite in the askeri chiftliks appears to have lasted throughout the period under review. Only the ability of the askeri to circumvent the legal framework, to illegally seize land, to evade taxes on the resulting production and to secure a workforce by hiding the population from the tax authorities can lead to the formation of a large landholding with high profits. Such farms remain limited in time and depend on the specific political and economic situation in the region and in the country itself. Thus, the chiftlik-holders participated in the change of the Ottoman social model, in the reformulation of the duties and functions of the askeri class.

Keywords: Askeri; chiftlik; profit; economic and political situation

Темата за аскери чифлиците е обсъждана в българската и чуждата историография, но изводите, до които са достигнали различните изследователи, остават противоречиви, а понякога и твърде крайни. Няма единно мнение относно характера, същността, значението и основните фактори, довели до появата и оказали влияние върху развитието на аскери чифлиците в Османската империя през периода XVI – началото на XIX в. Изследванията, които се отнасят до тези въпроси, в по-голямата си част представляват частични, често регионални проучвания на отделни аспекти от тяхното съществуване за определен отрязък от време. Това положение се дължи на фрагментарността на изворовата база, но и на едно обективно обстоятелство – спецификите на генезиса, развитието и стопанската роля на аскери чифлиците в отделните региони на Османската империя и в различните периоди. Именно последното ще поддържа интереса към регионалните проучвания на аскери чифлиците.

1. За термините чифлик и аскери чифлик

В изворите за периода XIV – XIX век се срещат чифлици, които в историографията са обозначавани като „райетски“, „мюселемски“, „хаса“, „аскери“ чифлици. Освен това съществуват аналогични на чифлиците стопанства, обозначавани като бащини. Сред тях могат да бъдат обособени райетска бащина, войнушка, доганджийска бащина.

Райетският чифлик представлява едноличното стопанство на селския производител, за което райетът има документ за владение *тапия* и върху чиято продукция плаща данъци. Имат се предвид орните земи (*ниви*) с оптимален размер, който да осигури изхранването на семейството и чрез получения излишък да покрие данъчните задължения, или с други думи казано, чифликът отговаря на един чифт орна земя. В законодателните паметници в зависимост от качеството на почвата и климатичните условия на отделните региони размерът на средния райетски чифлик е определен съответно: 70 – 80 дъонюма за най-плодородната почва, 100 дъонюма за средна и 150 за неплодородна земя. Нивите не могат да участват в действителни сделки като покупко-продажба, дарение, залог срещу дългове, а наследствените права са ограничени. Орните земи са част от мирийския поземлен фонд, като към него, но без да бъдат включени в райетското стопанство, спадат ливадите, целините и освободените чрез сеч на гори земи. Земите в границите на селището, градините и лозята в землището спадат към категорията мюлк със статут на частна собственост, която може да бъде продавана, дарявана, залагана и наследявана. От правния статут произтичат и различията в данъчното облагане – за лозята се плаща десятък върху продукцията, а върху обработването на орните (*мирийски*) земи наред с десятъка се дължи и личен поземлен данък¹ (Mutaſchieva, 1993, pp. 139 – 150; Parveva, 2011, p. 106, p. 140 и цитираната там литература).

През XIV и XV век са типични различни форми на чифлика като обезпечаващи военните структури на османците – мюселемски чифлици или дарените от султана мюлков чифли-

1 Тези данъчни постъпления, изплащани от райата в полза на държавата, били преотстъпвани за събиране на представителите на военното съсловие като издръжка (*изплащане*) в замяна на тяхната служба под формата на тимари, зеамети, хасове. В други случаи отчисленията се събирали в полза на вакъфите (благотворителни фондации). Земята, принадлежаща към категорията мирие, се владее с *тапия* и за нейното получаване и за правото на ползване на земеделската продукция е необходимо съгласието на съответния сахиб-арза (Mutaſchieva, 1993, pp. 10 – 11, 42 – 44; Parveva, 2011, p. 106, p. 141).

ци. Така наречените мюлков чифлици първоначално са раздавани за заслуги или са предназначени за осигуряване на издръжка на заслужили към държавата лица и техните семейства. Мюлк-чифлиците се раздават по благоволенieto на султана от мирийския поземлен фонд (Mutaфchieva, 1993a, pp. 225 – 226). На практика се преотстъпва правото за събиране на приходите от въпросните мирийски по статут земи към държавната хазна в полза на османския функционер. Те се обозначават като мюлков, но всъщност мюлков са само постройките, а от земята владелецът получава правото за събиране на приходите от продукцията. Приходите от този род мюлков владения най-често биват вакфирани².

Като мюселемски чифлици са определени тези стопанства, които се раздават на мюселемите срещу изпълняваната от тях служба. Следва да се има предвид, че тези чифлици са служебни владения. Събиранията на паричните суми за стопанска дейност в мюселемските чифлици се прави за издръжката на действително отишлите на служба мюселеми. По време на османското завоевание на Балканите мюселемите съставляват основните кавалерийски бойни сили, а след създаването на спахийската конница и еничарския корпус те са трансформирани във военнопомощни групи с охранителни функции или са използвани при ремонт на пътища, съоръжения (Mutaфchieva, 1993, pp. 15 – 16, Mutaфchieva, 1993a, pp. 220 – 222; Yordanov, 2021, pp. 176 – 206 и цитираната там литература).

Хаса-чифликът е лично стопанство на тимариота, разположено също върху мирийска земя. Той е част от тимара, следователно се получава и се отнема заедно с него. Законът забранява приравняването на хасата с райетски чифлик (Mutaфchieva, 1993a, pp. 230 – 238).

Докато райетският чифлик представлявал едноличното стопанство, владяно от мюсюлмани, то бащината е негов аналог – земята на немюсюлманите, владяна при същите условия. Съществуват още войнушки и доганджийски бащини. Войнуците и доганджиите били рая със специални задължения³. Войнуците служели в султанските обори, набирали се от средите на българската рая и се числели към помощните отряди на османската армия. Заради служебните си задължения войнуците получавали служебна обработваема земя – бащина, освободена от някои данъчни задължения (Yordanov, 2023, pp. 443 – 477). Доганджиите трябвало да доставят ежегодно определено количество соколи за ловните развлечения на султана. Доганджиите също се включвали във военизирана организация със свои началници и се числели към помощните корпуси на османската платена армия. Срещу службата си те получавали доганджийска бащина или чифлик, освободени от данъци (Grozdanova, Andreev, 1996, pp. 31 – 32).

Част от разгледаните чифлици и бащини съществуват почти през целия разглеждан в настоящото изследване период от XVI до началото на XIX век. Изследванията обаче сочат, че терминът чифлик се среща в изворите от XVI век нататък вече като обозначение и на стопанства, владение на аскери. Тази употреба на термина не е идентична с нито една от разгледаните до този момент разновидности на чифлишки стопанства, макар да съществуват паралелно.

2 По въпроса за тези владения виж глава Андонова, П. Вакфът в българските земи, XV – началото на XIX век.

3 За тези категории виж главата в тази монография със заглавие „Категориите население със специални задължения в стопанския живот на османската провинция (XV – първите десетилетия на XVIII век)“ с автор Кръстьо Йорданов.

Всъщност чифлиците, държани от представителите на съсловието аскери, са идентични с райетските чифлишки стопанства, като изключим факта, че нерядко могат да бъдат многократно по-обширни. Основната им отлика обаче е, че се владеят от представители на османския елит и че земевладелецът е различен от този, който обработва земята. Владееенето на държавна мирийска земя, върху която са разположени аскери чифлиците, е обвързано с плащането на данъци върху добитата продукция от страна на непосредствения производител. Именно това обаче е несъвместимо със статута на османските аскери – военни (*seyfiye*) и техните началници с военноадминистративни задачи (*örfiye*), учениите улеми и ангажираните в правораздаването, религиозната сфера, образованието и пр. са назначавани с берам, за да служат. За службата си те получават материално обезпечение от държавата под формата на заплата или приход (*тимар*). Не се предполага обаче да произвеждат и да плащат данъци (Kunt, 1983, pp. 26 – 29; Inalcık, 1992, pp. 141 – 147; An Economic and Social History, 1994, pp. 16 – 17; Parveva, 2011, p. 41 и цитирана там литература).

Така маркираната ситуация позволява да се изведе една съвсем кратка работна дефиниция – аскери чифлиците са земеделски стопанства върху мирийска земя, които не се владеят от непосредствените производители (*рая*), а от аскери – берамши, които не би трябвало да имат достъп до нея, да са снабдени с владелчески акт (*тапия*) и да плащат данъци. Тази бинарност в статута на владелците на аскери чифлиците и тяхната нетипична мотивация – печалба чрез организиране на аграрно производство за реализация на пазара – получава нееднозначна интерпретация, дори поражда дебат в историографията, която ще се опитаме накратко да представим в следващия историографски преглед.

В историографията чифлиците, владени от аскери през XVI – XIX век, са обозначавани като „аскери чифлици“, като „стокови чифлици“ или само като „чифлици“. Различните термини отразяват противоречиви мнения на изследователите относно характера на тези стопанства. Една част от историците подчертават тяхната пазарна ориентация като една от основните им характеристики (Gandev, 1962, p. 98; Hristov, 1976, p. 62; Berov, 1956, p. 5). Друга група изследователи дават преимущество на социалния статут на чифликчиите и интереса на аскерите към инвестиране на парични средства в земеделските и животновъдните ферми през разглеждания период (Inalcık, 1985, pp. 105 – 126; McGowan, 1981, p. 122; Ursinus, 2005, pp. 252 – 254; Nagata, 2005, pp. 269 – 290; Faroqhi, 1980, pp. 87 – 99; Georgieva, 1988, p. 179, 181; Parveva, 2003, pp. 255 – 337). Въпреки различните акценти авторите, които се занимават с този вид чифлици от XVI – XIX век, единодушно ги определят като владение на представители на групата аскери, състоящо се от значителни площи земя със специализирано производство, чиято продукция е предназначена основно за пазара (Georgieva, 1999, pp. 185 – 188; Georgieva, 1988, pp. 173 – 192; Radushev, 1995, p. 143; Gandev, 1962, pp. 65 – 66; Parveva, 2003, p. 308; Inalcık, 2004, pp. 447 – 452; McGowan, 1981, p. 122; Ursinus, 2005, pp. 247 – 254; Nagata, 2005, 269 – 290; Faroqhi, 1980, pp. 87 – 99; Dimitrov, 1958, pp. 84 – 98; Andonova, 2016, p. 242 и др.).

Впрочем различията в мненията довеждат до липса на единен термин за централния обект на изследване в настоящата работа. Неслучайно има специално издание в българската историография, чиято авторка Вера Мутафчиева се опитва да обясни същността на различните, съществували в някои случаи паралелно, чифлишки форми в Османската империя през XIV – XVII век, търсейки връзка с генезиса или известна прилика с по-късно заро-

дилия се чифлик (Mutařchieva, 1993a, pp. 219 – 242). След 50-те г. на XIX век могат да бъдат открити вече и хора, които не били свързани със съсловието аскери, но по един или друг начин чрез търговия, лихварство или други подобни дейности са натрупали парични средства, които влагат в чифлишките стопанства. Сред тях откриваме и българи (Dimitrov, 1955, p. 32; Mitev, 1999, pp. 20 – 21; Yaneva, 2011, pp. 229 – 236, Todorov, Dobrev, 2022, pp. 320 – 332; Todorov, Dobrev, 2023, pp. 93 – 104 и цитираната там литература). Такива стопанства няма да бъдат обект на изследване в настоящата разработка, защото макар да имат известна връзка с аскери чифлиците, те не са идентични с тях чифлишки форми и тяхното развитие протича при различни икономически и политически условия. Брус Макгауан сочи, че през всеки период на османската власт е необходимо раята да продава част от продукцията си на пазара, за да изплати данъчните си задължения и други такси. Разликата с появилите се чифлици, владение на аскери, произтича от факта, че последните са специализирани в отглеждането на определена култура, която е продавана с цел натрупване на приходи не за този, който я отглежда, а за този, който владее чифлика, и именно социалният статут на владелеца определя спецификата на този вид стопанства (McGowan, 1981, p. 122).

В този смисъл употребата на термина „стоков“ чифлик (Gandev, 1962, p. 98; Hristov, 1976, p. 62; Berov, 1956, p. 5) за обозначаване на чифлика от XVI – началото на XIX век, владение на османските функционери, не е уместна и не може да отрази основните специфики на този вид стопанство. От своя страна, фактът, че земевладелецът е различен от този, който обработва земята, насочва вниманието именно към социалния статус на владелеца. Самият Макгауан, както и редица други изследователи, използват за обозначаване на тези владения термина „чифлик“ (McGowan, 1981, p. 122; Inalcik, 1985, pp. 105 – 126; Ursinus, 2005, pp. 247 – 256; Georgieva, 1988, p. 179). Налага се обаче, както пише Сурая Фарокхи, да се въведе терминът райетски чифлик, с което изследователите да разграничават термина чифлик от райетски чифлик (Faroghi, 1999, p. 102). В този смисъл всеки път, когато употребяваме термина чифлик, който се появява в изворите през различните периоди на османската история, се налага в хода на историографската му употреба да прикрепяме към него допълнително пояснение – райетски, мюселемски, хаса чифлик. По подобен начин се постъпва и по отношение на другия термин, който се среща в изворите, „бащина“ – използват се определения като войнушка, доганджийска, райетска бащина (Grozdanova, Andreev, 1996, pp. 31 – 32; Yordanov, 2023, pp. 443 – 449). В някои случаи авторите приемат, че терминът „чифлик“ е много комплексен, а появата на повече или по-малко на брой чифлици, владение на аскери, в даден регион и период е непредсказуем и трудно проследим процес. Поради тази причина е по-добре въобще да се избягва употребата на въпросния термин „чифлик“ като специфичен за стопанства, обект на изследване (Keyder, 1991, p. 13; Khoury, 1991, pp. 155 – 172; Tabak, 1991, pp. 135 – 156; Schilcher, 1991, pp. 173 – 196; Frangakis-Syrett, 1991, pp. 97 – 113).

Видно е, че различните словосъчетания, с които се обозначават в историографията видовете чифлици, се базират основно на социалния статус на техния владелец. Закономерно определени изследователи приемат и се придържат към употребата на термина „аскери чифлик“ (Andonova, 2016, pp. 241 – 284; Andonova, 2022, pp. 379 – 408; Parveva, 2011, pp. 347 – 360; Shusharova, 2022, pp. 418 – 486). Действително този термин най-адекватно отговаря на обозначавания феномен в сравнение с другите алтернативни термини – „чифлик“ и „стоков“ чифлик, макар те също да насочват към немаловажни акценти в характеристиката на сто-

панствата. С термина „аскери“ чифлик се постига еднозначно интерпретиране на визуирания обект на изследването. Прочее в настоящото изследване ще бъде използван терминът „аскери чифлик“, с който ще се обозначава чифликът от XVI – началото на XIX век, владение на представителите на групата аскери, наподобяващ по структура и статут на включената в него земя на райетското чифлишко стопанство.

2. Аскери чифлиците в историографията

2.1. Същност на аскери чифлика в историографията

Както вече споменахме, появата на аскери чифлиците, увеличаването на броя и големината им, показва немалки регионални и темпорални специфики. Това ще да е една от причините за различните мнения за същността, появата, характера и характеристиките на чифлиците през XVI – началото на XIX век. В опит да се намерят най-съществените характеристики на чифлиците в някои изследвания се поставя акцент върху връзката на развитието на чифлиците със зараждането на капитализма, с появата на капиталисти и превръщането на раята в пролетаризирани работници. Представител на това марксистическо направление в историографията е Христо Гандев (Gandev, 1962). В други изследвания върху чифлиците се акцентира върху влиянието на търговските отношения, които наред с вътрешните фактори – промяна в тимарската система, водят до появата на чифлика като произвеждащ пазарно ориентирана продукция в късните османски столетия. Тази теза е представена от Траян Стоянович, Фернан Бродел и Имануел Валерщайн (Braudel, 1998, pp. 564 – 575; Stoianovich, 1953; Wallerstein, 1989, pp. 129 – 189). Още няколко изследвания също са фокусирани върху влиянието на външните фактори, сред които износната търговия и нуждите на пазара, върху появата на аскери чифлиците (İslamoğlu-Inan, Keyder, 1987, pp. 42 – 62; Wallerstein, Decdeli, Kasaba, 1987, pp. 88 – 99). Докато трета група изследователи като Халил Иналджък поставят акцент основно върху вътрешните фактори, т.е. върху връзката на аскери чифлиците с тимарската система, мирийските земи и чифт-хане системата (İnalçık, 1985, pp. 108 – 124).

Очертаните обобщения са сред малкото опити, концептуализирали проблема с аскери чифлиците и мястото им в стопанската история на османската държава. В своята същност преобладаващата част от изследванията, в това число и гореспоменатите, представляват проучвания върху отделни аспекти от генезиса и развитието на аскери чифлиците, съсредоточени в определен регион, и в повечето случаи са с ограничен хронологичен обхват на проследяване на изследваните въпроси.

Фокусирането върху ограничен кръг от проблеми, които се разглеждат в различните проучвания, свързани с чифлиците в Османската империя, вероятно се дължи на работата на авторите с ограничен изворов материал, т.е. използването на определен тип извори, както и на лимитите на информацията, съдържаща се в тях. Това не позволява изследователите да проследят всички аспекти от появата и функционирането на чифлиците в дълбочина, а оттам се получават нееднозначна интерпретация и дебати в историографията (Veinstein, 1991, pp. 35 – 53).

Най-многобройни изследвания са фокусирани върху аскери чифлиците в балканските земи

(Sućeska, 1968 – 1969; Sućeska, 1970; McGowan, 1981; Ursinus, 2005, pp. 247 – 256; Stoianovich, 1953; Anastasopoulos, Poullos, Spyropoulos, 2019, pp. 90 – 109; Papastamatiou, 2014, pp. 375 – 402 и др.), като сред тях немалко са проучванията, свързани с конкретни региони на българските земи, които бележат значителния принос и на наши автори към тази тема (Gandev, 1962; Hristov, 1978; Dimitrov, 1958, pp. 87 – 96; Georgieva, 1988, pp. 173 – 192; Georgieva, 1999, pp. 185 – 188; Radushev, 1995, pp. 135 – 170; Parveva, 2011, pp. 140 – 160, 347 – 375; Parveva, 2022, pp. 159 – 198; Andonova, 2013; Andonova, 2016, pp. 241 – 284; Andonova, 2022, pp. 379 – 408 и др.). Изследвания съществуват и за различни региони в анадоолските и африканските османски провинции през разглеждания период (Nagata, 1976, pp. 269 – 290; Inalcik, 1985, pp. 105 – 126; Faroqhi, 1991, pp. 77 – 96 и др.).

Това регионално и едноаспектно разглеждане на проблема „аскери чифлик“ в историографията определя и подхода за представянето на изследванията, свързани с темата. Те ще бъдат разгледани тематично, следвайки структурата на изложението, като се маркират конкретно проблемните кръгове и изводите, до които са достигнали изследователите в българската и в чуждата историография. Освен тематично обаче прегледът ще следва и хронологичния подход с цел да се акцентира на внасяните нови идеи и изводи от страна на изследователите към всеки един проблем или спорен въпрос. Така ще бъдат маркирани и въпросите, свързани с аскери чифлика, които остават все още слабо проучени или неизяснени. Още тук бихме искали да подчертаем, че именно свързани с конкретни региони на българските земи изследвания бележат значителния принос на наши автори към тази тема. Ето защо в настоящия историографски преглед наред с детайлизирането на мнението на различни автори за същностните характеристики на аскери чифлиците, ще бъде обърнато особено внимание на изследванията, насочени към българските земи.

2.2. Характеристики и генезис на аскери чифлиците в историографията

Сред най-крайните мнения по темата може да се посочат тези, свързани с характера и генезиса на аскери чифлиците. Специално могат да бъдат разграничени споменатите мнения, предимно в българската историография, свързани със зараждането на капиталистическите отношения в този вид стопанства. Още през 50-те години на миналия век подобна теза представя в своето изследване Димитър Косев. Според него капиталистическите отношения се зараждат при чифлиците още в XVII век, но по-видимо проличават в края на XVIII – началото на XIX век. Макар и изградено на базата на ограничен брой публикувани османски извори за района на Видин и София, това изследване може да се определи като опит да бъде разграничен терминът „чифлик“ в смисъл на райетското стопанство, отразено в османското законодателство, от термина „чифлик“, с който се обозначава стопанството от по-късния период, носител на зараждащия се според автора капитализъм (Kosev, 1956, pp. 44 – 50). Линията на зараждащите се капиталистически отношения във връзка с появата на чифлиците е продължена от изследванията на Николай Тодоров и Жак Натан (Todorov, 1958, pp. 102 – 113; Todorov, 1961, pp. 102 – 105; Natan, 1957, p. 133). Те отнасят появата на пазарноориентираните чифлици към края на XVIII – началото на XIX век и приемат като индикатор на зараждане на капиталистически отношения този вид стопанство. Жак Натан отбелязва, че въпреки стоковата си насоченост чифлишките стопанства

остават с феодален характер. По-нюансирано е и виждането на Любен Беров. Той също отбелязва, че чифлиците през XVII – XVIII век били „опит за преминаване на едрото турско земевладение на капиталистически начала“. Но чифликът още не бил капиталистическо стопанство и в рамките на турската държава не можел да се приспособи към новите условия (Беров, 1956, р. 5).

Връзка с генезиса и характера на аскери чифлиците може да се открие и в проучванията на Вера Мутафчиева, осъществени също в края на 50-те години на XX век. Авторката поставя акцент върху същността на ранните чифлици, съществували през XIV – XVII век, като заключава, че всички тези чифлишки форми са „феодални категории и че в нито една от разгледаните форми на земевладение не могат да бъдат търсени корените на късния чифлик, типичен за разложението на османската феодална система“ (Mutaftchieva, 1993a, р. 242).

Всички тези изследвания, въпреки своя принос в българската историография, засягат отделни и дори ограничени аспекти от проблема „аскери чифлик“. Но през 60-те години на миналия век вече Христо Гандев предлага едно по-пълно и подробно изследване върху чифлиците. Въпреки че е сочен за най-ярък пример на тезата за зараждането на капитализма, този труд внася значителна яснота по редица въпроси, свързани не само с появата на чифлика – вид земя, начин на придобиване, процес на изграждане, структура, състав и разположение, но и такива, свързани със стопанската ефективност, големината, продукцията и връзката на пазара на този вид стопанства през посочения период. Макар и ограничено до районите в Северозападна България и базирано единствено на съдебни документи от видинските и отчасти софийските и русенските сирджили от XVII – XVIII век, проучването обхваща много аспекти от характеристиките на чифлиците. Тук може да открием подробно описание на състава и структурата на стопанството, заплащане, условия на работа и отношения с владелеца на чифлишките работници (Gandev, 1962). Засегната е и темата за формирането на т.нар. агаларски села, която изследват още Х. Иналджък, Страшимир Димитров и отчасти Христо Христов и Евгени Радушев (Inalcik, 1985, pp. 119 – 124; Dimitrov, 1961; Hristov, 1976; Radushev, 1995, pp. 135 – 170). Трудът на Христо Гандев има принос за изясняване на немалка част от характера, появата, развитието и характерните белези на чифлиците в контекста на особената политическа обстановка в северозападните български земи.

Немалко сведения, също свързани с подобни въпроси за зараждането и развитието на чифлишките стопанства, може да получим и от изследването на Христо Христов за аграрните отношения през XIX век в българските земи. Той също предлага някои обобщаващи и систематизирани в едно общо изследване изводи относно методите и начина на изграждане на чифлиците, условията на работниците, но и тук се акцентира на зараждането на капиталистическия характер на тези стопанства (Hristov, 1976).

В своето изследване за еничарите Цветана Георгиева стига до заключението, че в българските земи чифлици се откриват още в края на XV век като владение предимно на еничари (Georgieva, 1988, pp. 173 – 192). В друго свое изследване авторката проследява процеса на формиране на чифлиците в българските земи през XVII – XVIII век, както и условията, които оказват влияние върху развитието на този процес въз основа на данъчни регистри и единични съдебни документи. Обобщавайки своите наблюдения върху развитието на аграрното производство в българското пространство, Цветана Георгиева определя аскери чифлика като компактна структура, в която се обединяват значителни площи в една обща

граница и със специализирано производство. Тя определя, че чифликът от XVII – XVIII век се отличава от райетското чифлишко стопанство по своя по-голям размер, стоковото си производство и социално-правния статут на собствениците. Цветана Георгиева обаче пише: „Но при спецификата на османската социално-икономическа система формите на частната поземлена собственост маликянето и чифлиците били неразвити и уродливи, с ниска стопанска ефективност и без възможности за перспективно развитие. Натрупването на богатствата ставало главно по пътя на увеличаване на феодалната рента без промени в техниката и технологията на производството“. Авторката допълва, че в чифлиците „производството се развивало в класическите отрасли – зърнодобива и скотовъдството. В общи линии те загържали производството в „старото средновековно русло“ (Georgieva, 1999, pp. 185 – 188).

Според Евгени Радушев аскери чифлиците в Румелия през XVII – XVIII век били „ограничени по размер и по трудов потенциал стопанства, неприсъщи на тукашната аграрна структура“. Според него липсвали необходимите условия за развитието на капиталистически начин на производство в селското стопанство и поради тази причина „появата и развитието на чифлишките форми през XVII – XVIII век останали факт, породен от развитието на османската феодална обществено-икономическа система, като при това не надхвърлили нейните граници“ (Radushev, 1995, pp. 135 – 170).

Според Пламен Митев чифлиците могат да бъдат определени като преходна форма от условно към частно земевладение. Той опровергава наложилото се в историографията мнение, че в българските земи чифлиците започнали да се появяват през втората половина на XVII век и получили най-голямо разпространение през втората половина на XVIII – началото на XIX век. Неговото мнение, подобно на изказаното от страна на Цветана Георгиева, е, че чифлици съществували още XV – XVI век, но тогава те били малко на брой и не давали облик на аграрните отношения в Османската империя (Mitev, 1999, pp. 20 – 21).

Характерът, генезисът и формирането на аскери чифлиците се разглежда и в изследванията на различни чужди изследователи, като поставеният проблем е представен и анализиран подробно единствено в изследването на Брус Макгауън върху района на Западна Македония през XVII – XVIII век (McGowan, 1981). В голяма част от останалите чужди трудове на базата на няколко отделни примера за чифлици, владение на влиятелни османски фамилии, се проследяват само отделни аспекти от зараждането на стопанствата – вид на земята, включена в състава на чифлика, методи, използвани за нейното придобиване, разположение на стопанството, разпространение на чифлиците (Nagata, 2005, pp. 269 – 290; Sućeska, 1980, pp. 1 – 24; Faroqhi, 1991, pp. 77 – 96; Veinsten, 1986, pp. 137 – 142; Anastasopoulos, Poullos, Spyropoulos, 2019, pp. 90 – 109; Papastamatiou, 2014, pp. 375 – 402).

Някои от изследванията обаче имат значителен принос по темата. Въз основа на примери за чифлици основно в Анадола през XVI – XVIII век и отчасти за стопанствата на Балканите, в частност тези във Видинския регион, разглеждани и от Христо Гандев, Халил Иналджък изказва твърдение, че чифлици се формирали и върху празни, пусти земи (*меват*). Върху тях се изграждали огромни стопанства, които се определят по-скоро като чифлици села. Най-важното заключение, което прави Иналджък обаче, е свързано с факта, че чифлиците не са резултат от унищожаване на тимарската система, тъй като практиката за тяхното изграждане може да се проследи и в периода, в който тимарската система е била

в своя апогей, т.е. през XVI век (Inalcik, 1985, pp. 105 – 126). Чифлици, които се изграждали върху празни земи, открива и Жил Вайнциайн през втората половина на XVI век в района на Черноморието в каза Акерман (Veinstein, 1985, pp. 177 – 210).

Като най-обобщаващ и изчерпателен в чуждата историография труд, който представя в дълбочина процеса на изграждане на аскери чифлици, може да се определи изследването на Брус Макгауън за района на Западна Македония основно през XVII – XVIII век. В изследването са използвани данни предимно от сиджли и отчасти такива, извлечени от данъчни регистри, отразяващи извънредното облагане на населението. Макар също да представлява регионално прочуване на проблема „аскери чифлик“, в него са разгледани и въпроси, свързани с големината на стопанствата, с чифлишката рая, работниците, данъчното облагане и факторите, оказали влияние върху появата и развитието на чифликчийството в региона (McGowan, 1985, pp. 121 – 170). В свое също регионално изследване върху чифликчийството в Македония Александър Матковски акцентира върху откритото и прикритото насилие върху селския производител (Matkovski, 1978). Михаел Урсинус извежда ролята на дерухдеджиите като посредници между властта и селяните в района на Битоля, чиято дейност се допълва от основаването на големи чифлишки стопанства основно през XVIII век (Ursinus, 2005, pp. 247 – 526). Подобна е ситуацията и в района на Солун (Papastamatiou, 2014, pp. 375 – 402), както и около Караферие (Бер) (Anastasopoulos, Roulios, Spyropoulos, 2019, pp. 90 – 109).

За района на Анадола са правени различни регионални проучвания. Сюрпа Фарокхи например обръща специално внимание на методите на изграждане на чифлици в района, като използва данни от единични съдебни документи основно от XVI век (Faroqhi, 1980, pp. 87 – 99). Юзо Нагата също разглежда аскери чифлици в западните анадолски провинции през XVIII – XIX век на базата на съдебни документи, като акцентира на ролята на аяните при формирането на този тип стопанства (Nagata, 2005, pp. 269 – 290).

Сред сръбските изследователи изключителен принос има Авдо Суческа. В няколко публикации за Сърбия и Босна изследователят представя не само генезиса на чифлика, но и различните фактори, оказали влияние върху развитието на този вид стопанства в разглежданите от него балкански региони. В контекста на изследване върху облагането на населението в Македония през XVII век с данъците авариз-и дивание, текялиф-и шакка и текялиф-и юрфие Авдо Суческа стига до заключението, че населението масово бяга от селата вследствие на изключителния данъчен гнет, което спомага представителите на местния елит да обсебят земите на селяните и да изградят чифлици в региона през XVII – XVIII век (Sućeska, 1970, p. 71 и др.). В друга своя публикация изследователят разглежда ситуацията в еялета Босна в същия период, като акцентира върху различните подходи, посредством които чифликчиите в региона се сдобивали със земя и изграждали стопанства. В обсега на изследванията на югославския изследовател попадат и отношенията между чифликчиите и раята, която обработвала чифлишките земи в Черна гора, Сърбия, Босна и Херцеговина през XVI – XIX век (Sućeska, 1968 – 1969, p. 55).

По причина на регионалните и темпоралните специфики на преобладаващата част от споменатите изследвания в тях може да бъде проследен само отчасти процесът на придобиване на земя и изграждане на аскери чифлици между XVI и първите десетилетия на XIX век. Макар и недотам изчерпателни проучванията свидетелстват за участието на представителите на съсловието аскери в различни покупки-продажби, заложи, размени и други

подобни съдебни процедури и сделки, за да се сдобият с мирийска земя и с тапия за нейното владение или с мюлков имоти с цел формиране на чифлици през разглеждания период в различни части на империята (Gandev, 1962, pp. 31 – 34; McGowan, 1981, pp. 122 – 124; p. 141; Radushev, 1995, pp. 137 – 140; Faroqhi, 1980, pp. 83 – 90; Andonova, 2013a, pp. 90 – 91 и др.).

Друга част от методите за придобиване на земя и имоти за изграждането на аскери чифлиците, разглеждани в отделните изследвания по въпроса, са свързани с привилегиите на представителите на османския елит – разширяване на хаса-чифлиците (McGowan, 1981, p. 137; Inalcik, 2004, pp. 117 – 118; Radushev, 1995, p. 138), трансформиране и разширяване на различни служебни владения⁴, използване на празни земи, т.нар. меват или мезри (Inalcik, 1985, pp. 108 – 112; Inalcik, 2004, p. 140). Като привилегировано съсловие, аскерите разполагали с възможността да прилагат и незаконни действия или принуда за заграбване на земя с цел изграждане на аскери чифлици (Gandev, 1962, pp. 76 – 82; Andonova, 2016, pp. 249 – 263; McGowan, 1981, pp. 138 – 140 и др.). Изтъква се също ролята на ултизама, упадъка на административната власт в провинциите и формирането на капитал сред аяните, което улеснява присвояването на земя (Inalcik, pp. 105 – 107; Laiou, 2010, pp. 255 – 278; Veinstein, 1991, pp. 35 – 53 и др.).

В една изключително малка част от изследванията се проследяват въпроси, свързани с географското разпространение и концентрацията на аскери чифлиците. С такава насоченост е проучването на Страшимир Димитров за района около Русе между XVII – началото на XIX век, което има голям принос. Отчасти са засегнати въпроси, свързани с раята в русенските чифлици и с устройството на самите стопанства, но основно в изследването са разгледани промените в броя и големината на чифлиците в региона, хронологията на процеса на тяхното формиране и развитие. Страшимир Димитров очертава определени тенденции, които се наблюдават в тези процеси, отчитайки периоди на „зигзагообразни“ промени в броя на стопанствата около селата и града в Русенския регион. Според него е възможно подобни промени да бъдат набелязани и в други региони в българските земи. Авторът достига до извода, че „през втората половина на XVII век в селата се оформили чифлишки стопанства като нещо ново и отделно от тях“. Те били описвани като отделна данъчна единица, независима от селата, в чиито земища се намирали (Dimitrov, 1958, pp. 87 – 96). Съществен принос в проследяването на немюсюлманите, укрити в градските чифлици и липсващи в данъчните регистри от средата на XVIII век за град Русе има Мария Шушарова (Shusharova, 2022, pp. 418 – 487). Чифлишките стопанства са разпръснати в плодородните зони като интересът на земевладелците се засилва през втората половина на XVIII век и в района около Солун, Караферие и Манастир като в последните две зони в тевзи дефтерите вече са регистрирани две различни категории – чифлишки и нечифлишки села (Ursinus, 2005, pp. 247 – 256; Parastamatiou, 2014, pp. 375 – 402; Anastasopoulos, Poullos, Spyropoulos, 2019, pp. 90 – 109).

Отчасти географското разпространение на чифлиците се засяга и в изследването на споменатия Брус Макгауън за района на Битоля. В обсега на проучването попадат и данни, засягащи въпроса за чифлишката рая или също т.нар. момци, наемани за определен период, които се грижат за обработването им. Изследователят също проследява отделни промени

4 В някои територии на Босна е засвидетелствано превръщането на оджаклък тимарите в чифлици. Suceska, 1968 – 1969, p. 55; Suceska, 1980, pp. 1 – 24.

в броя на чифлишкото население и в броя на самите стопанства в региона през определени отрязъци от време между XVII – началото на XIX век (McGowan, 1981, pp. 163 – 164).

Всъщност данни за общия брой на чифлишките стопанства не биха могли да бъдат извлечени от нито един от изворите, било то данъчни регистри или съдебни документи. Това насочва изследователите към очертаване на определени тенденции, които могат да бъдат обобщени за чифлиците в балканските провинции. Изследванията сочат, че има региони с по-голяма концентрация на чифлици като в определени периоди, основно в края на XVIII век, когато нараства ролята на местния елит в резултат на политическата и финансовата криза в империята, се наблюдава нарастване на икономическата активност и процеса на контрол върху значителна част от селската земя от страна на този елит.

Една част от най-ранните предимно чужди изследвания отделят твърде голямо значение на аскери чифлиците в търговските отношения на Османската империя, докато други по-късни изследователи дори отричат въобще влиянието и ролята на чифликчийството в търговията. Така една група изследователи считат появата на чифлика като резултат от включването на Османската империя в световната икономическа система и нарасналата нужда на Западна Европа от аграрна продукция. Тези фактори внасят промени в производството, като го ориентират към пазара. Такава теза развива Фернан Бродел (Braudel, 1998, pp. 564 – 575). Тя е доразвита от Имануел Валерщайн през 80-те години на миналия век (Wallerstein, 1989, pp. 129 – 189), както и в изследвания, които отдават голямо значение на връзката между зараждането на чифлиците и развитието на износната търговия и нуждите на пазара (Islamoglu-Inan, Keyder, 1987, pp. 42 – 62; Wallerstein, Decdeli, Kasaba, 1987, p. 88 – 99).

Но от друга страна, още Траян Стоянович изказва мнение, че чифлиците били големи стопанства, организирани да произвеждат основно за европейския пазар. Според него обаче селският излишък е този, който на първо място снабдява износната търговия, а не чифлиците (Stoianovich, 1953, p. 404). Наред с констатацията на Брус Макгауън, че в някои региони, в които се развиват по-активни външнотърговски отношения, аскери чифлици са съществували още преди активизирането на търговията (McGowan, 1981, pp. 74 – 78), може да се заключи, че не външната търговия е определяща за появата и развитието на чифлиците и че развитието на големи стопанства невинаги може да се обвърже с износната търговия. Формирането на чифлиците е бабен процес и протича постепенно през XVIII век. Изследвайки големите поземлени владения в околностите на Солун на базата на наследствени описи Папастаматиу достига до заключението, че производството остава с ниска интензивност и под нивото на съвкупния капитал поне до 1770 г. Чифлиците са пазарноориентирани, но все още не напълно развити. Стопанствата са разпръснати в различни селища и плодородни региони, но остават с малки размери (Papastamatiou, 2014, pp. 398 – 399).

Издадените изследвания върху аграрните отношения, търговията и капитала в Османската империя са категорични, че износната продукция следва да бъде свързана с възможностите на селяните да реализират излишъците или резервите, натрупани от разни посредници, откупвачи, местни аяни. Въпросните посредници имат възможност да отклоняват иззетите от селскостопанските производители продукти за държавни нужди и данъци, престоипвайки закона (Stoianovich, 1953, p. 404; Frankgakis-Syrett, 1991, pp. 97 – 113; Tabak, 1991, pp. 135 – 154; Khury, 1991, pp. 155 – 172; Schilcher, 1991, pp. 173 – 196; Veinstein, 1991, pp. 50 – 53). Неслучайно чифликчиите се занимавали паралелно с откупвачество, ли-

хварство, посредничество в търговията, експлоатация на селяните и други подобни дейности, от които дори в някои случаи натрупвали повече богатство, отколкото от чифликчийството. В този смисъл според някои изследователи ролята на чифлика във финансовото замогване на своя владеец била силно преувеличена. Чифликът по-скоро бил средство, с което местните аяни и други влиятелни османски военни и администратори обвързвали своя бизнес, свързан със събиране на такси и други подобни дейности (Veistein, 1986, pp. 137 – 142; Nagata, 1976, pp. 269 – 290; Faroqhi, 1991, pp. 77 – 96; Ursinus, 2005, p. 252; Gradeva, 2005, pp. 149 – 199; Parveva, 2011, pp. 361 – 370; Radushev, 1995, pp. 70 – 71, 144 – 146; Keyder, 1991, p. 13; Papastamatiou, 2014, pp. 375 – 402; Andonova, 2021, pp. 125 – 149). Осемнадесетото столетие се сочи като решаващ период за концентрацията на контрола върху селата от страна на местния османски елит, което произтича от общодържавното явление на политическо и икономическо властяване на провинциалния елит (Anastasiopoulos, Poullos, Spyropoulos, 2019, pp. 90 – 109; Gara, Anastasiopoulos, 2015, pp. 261 – 291). Като все по-често сред основните фактори за формиране на големи стопанства се споменава неспособността на селяните да покриват своите задължения, данъчния произвол и политическата анархия, което е движеща сила местният елит да разшири своя контрол върху селската земя, но без това да доведе до повишаване на интензивността на производството и техническия потенциал (Gara, Anastasiopoulos, 2015, pp. 261 – 291; Anastasiopoulos, Poullos, Spyropoulos, 2019, pp. 90 – 109; Papastamatiou, 2014, pp. 375 – 402; Ursinus, 2005, pp. 252 – 254; Nagata, 2005, pp. 269 – 290; Laiou, 2010, p. 255 – 278 и др.).

Ограничеността на данните в изворите не позволяват да се проследи броят на чифлиците в нито един регион, но изследователите достигат до извода, че появата на големи чифлици е спонтанна. Засилването на влиянието, властта и богатството на чифликчиите оставало ограничено във времето. При нужда държавата вземала мерки за ограничаването на тяхното влияние, както например се въвеждала системата на конфискациите. По този начин, както пише Слориа Фарохи, рядко чифлиците и богатството на влиятелните представители на османския елит, в това число чифликчи, се запазвали в ръцете на следващото поколение, без държавата да посегне на него (Faroqhi, 1991, pp. 77 – 96). Или се натъкваме на опита на централната администрация от 20-те – 50-те г. на XIX век да се справи с политическата и фискална децентрализация в райони като Западна Македония и да наложи реформи в цялата империя. Процесът на разпродажба на формираните свободни султански имоти (емляк-и хумаюн) до периода на конфискация на движимото и недвижимото имущество на аяните води до формирането на нова социално-икономическа група от владетели на чифлици, които за разлика от елита от XVIII век, се намират под контрола на държавата и са зависими от волята на султана (Lamprakis, 2020, pp. 146-172).

Неслучайно в историографията се изтъква мнението, че съществуването и развитието на аскери чифлиците не променя аграрната структура на Османската империя, тъй като държавата запазва върховната власт върху земята (Veinstein, 1991, p. 53). Това мнение се противопоставя на изказаните от страна на българските марксистки изследователи за капиталистическия характер на чифлиците в Османската империя и за зараждането на частна инициатива в земевладението, споменато по-горе.

Освен това в българската историография се обръща голямо внимание върху монополното право и въобще на строгата регламентация на стопанската дейност от страна на осман-

ската администрация и достигането на крайния предел на държавна регламентация, особено по отношение на задължителните държавни доставки до момента на тяхната отмяна, т.е. до 30-те г. на XIX век. Това оказва голямо влияние върху външната търговия със зърнени храни, върху контрабандния износ и злоупотребите в държавната търговия (Braudel, 1998, pp. 565 – 575; Veinstein, 1976, pp. 71 – 83; Mitev, 1996, pp. 52 – 73; Berov, 1978, p. 149; Parveva, 2011, pp. 236 – 238 и цитираната там литература). Както става ясно, не само не съществува единно мнение за значението, ролята и връзката на чифлиците с външната търговия на Османската империя, но и остава отворен въпросът доколко последната е била фактор, който определя появата или внася промени в чифликчийството, или пък доколко чифлиците са били фактор за развитието на износната търговия. Най-слабо проучени остават производствената структура и развитието на големите стопанства през XVIII век.

Големината и продукцията на чифлиците от XVI – XIX век са друг важен елемент за изследване, но остава също недостатъчно изяснен въпрос в историографията. Не само не съществуват единни критерии за определяне големината на стопанствата, но и с този проблем се занимават малка част български и чужди изследователи, като някои от тях дори засягат съвсем бегло и частично този въпрос. Отново сме изправени пред силно лимитиране от страна на изворовата база и ограничени в териториално и времево отношение изследвания, съсредоточени често върху големината на определен брой чифлици, а в някои случаи дори става въпрос за едно-две стопанства, владение на видни османски фамилии. Вероятната причина за липсата на конкретно изследване на този аспект от характеристиките на аскери чифлиците, е свързана както с косвените данни в документите, така и с ограничения по вид и съдържание изворов материал, от който могат да бъдат извлечени някакви данни. Този факт, от друга страна, определя и важността на използването на различни подходи за определяне на големината на аскери чифлиците от страна на изследователите, които са направили опит да проучват този въпрос.

В историографията са лансирани основно три подхода. Макар и в изключително редки случаи, налице са данни за общата площ на чифлишкото стопанство, което позволява на някои автори да предложат този метод за определяне на големината (McGowan, 1981, pp. 72 – 79, 164 – 171; Nagata, 1976, p. 30, p. 55; Gander, 1962, pp. 207 – 220). Наличието на сведения за броя на работниците, ангажирани в даден чифлик, също може да помогне за изчисляване на големината му. Този подход е използван най-често от български и чужди изследователи (McGowan, 1981, pp. 72 – 79, 164 – 171; Dimitrov, 1958, pp. 84 – 98; Laiou, 2010, pp. 268 – 269). Малко повече са документите, в които са посочени размери на отделните производствени елементи на аскери чифлика. В някои случаи площта на нивите е посочвана в документите и изследователите могат да използват тези данни директно (Parveva, 2011, p. 356; Laiou, 2010, pp. 268 – 269). В други случаи няма посочени размери на нивите, но те могат да бъдат изчислени посредством евентуално посоченото количество семе за посев или евентуалния наличен добив от зърнени култури. С това обаче се заемат изключително малка част изследователи (Parveva, 2011, pp. 356 – 368 и др.). В някои случаи за сравняване на аскери чифлиците по големина се прилага вътрешна диференциация на базата на общата оценка на стопанството, посочена в съдебния протокол за покупко-продажба или наследяване (Gradeva, 2005, pp. 149 – 199; Andonova, 2021, pp. 130 – 134).

Не съществува изследване нито в българската, нито в чуждата историография, което

да спира вниманието си върху продукцията, получавана от аскери чифлиците в Османската империя, както и за евентуалния излишък, който ще се продаде на пазара и ще донесе печалба на чифликчията. Въпросът обаче е в центъра на вниманието на Стефка Първева. В контекста на продуктивността на зърнените култури на райетските чифлици в района на Одрин и Западен Пелопонес през седемнадесетото столетие, тя засяга и владенията, намиращи се в ръцете на представителите на османския елит. С изключително голям принос в тази насока авторката ни предлага критерии за изчисляване на продукцията и излишъка на чифлиците, обект на изследване. Самата Стефка Първева спира вниманието си върху няколко подобни стопанства от посочените региони. Изследвани са аскери чифлици от Одринско, като освен аспекти, свързани с техните характерни белези и с образа на чифликчията, са разглеждани и размерите на орните площи на стопанствата, евентуалната реколта и излишъкът, с който са разполагали техните владетели през втората половина на XVII век (Parveva, 2011, pp. 349 – 360 и др.). Така изследванията на Стефка Първева ни предлагат един изключителен метод за изчисляване на реколтата, в този смисъл изчисляване на количеството продукция, която може да се получи от един аскери чифлик, и разбира се, впоследствие на излишъка, който ще се реализира на пазара и ще донесе печалба. До този момент не е предположена друга по-подходяща и систематизирана в единно изследване схема за определяне на продуктивността било на райетското стопанство или това, владяно от представители на османския елит.

Съставът и структурата на аскери чифлиците почти не са засягати в съществуващите изследвания по темата. Някои автори разглеждат състава, вида на продукцията и капитала, който се влага в производство на базата на отделни примери от наследствените описи на чифликчии (Papastamatiou, 2014, pp. 386 – 395). По-подробни изводи и анализи ни предлагат някои публикации на български автори – описание на състава, структура, разположение на чифлиците спрямо селището и неговото землище, както и данни за чифлишките работници – произход, отношения с чифликчията, условия на труд, заплащане (Gandev, 1962, pp. 60 – 62; Hristov, 1976, pp. 120 – 121; Radushev, 1995, pp. 150 – 168; McGowan, 1981, pp. 166 – 168; Dimitrov, 1958, pp. 87 – 96; Andonova, 2016, 241 – 284). А Стефка Първева дори очертава „портрета“ на чифлишките селяни – ратаи и изполичари в контекста на разбирането за богатство и бедност сред селските общности (Parveva, 2022, pp. 159 – 198).

Данъчното облагане на аскери чифлиците попада, макар и косвено, в обсега на някои публикации. По повод данните, извлечени от различни данъчни регистри, отразяващи поземленото облагане и това на селскостопанското производство или облагането на населението, някои автори засягат и данъците, с които били задължени чифликчиите за земята, продукцията, раята на своите стопанства. Изводите са, че аскери чифлиците не представляват изключение в данъчното облагане на земята, продукцията и раята, включени в тях (Dimitrov, 1958, pp. 87 – 96; McGowan, 1981, pp. 121 – 172; Ursinus, 2005, pp. 252 – 254; Andonova, 2013, pp. 103 – 120). Но данъчното облагане на аскери чифлиците не представлява основен въпрос в изследванията в българската или чуждата историография. Изводите се правят на базата на определен вид данъчни регистрации за определен отрязък от време. Въпросът се разглежда или във връзка с различните данъчни тегоби върху населението, от гледна точка на участието на чифлиците в държавните данъци, участието на владетелите на чифлици

в изкупуването на данъците, или от гледна точка на облагане на чифлишката рая (Yaneva, 2011, pp. 229 – 236; Shusharova, 2022, pp. 418 – 486).

По-цялостно се разглежда темата за чифликчиите, техния социален статут и възможности. В някои изследвания се набляга на връзката на конкретни представители на чифликчиите с аянството или откупвачеството или те биват разглеждани като част от местния елит. Някои изследователи разглеждат образа на конкретни фигури на чифликчии аскери в контекста на техния социален, служебен и материален статут (Yaneva, 2011, pp. 229 – 236; Nagata, 2005, pp. 269 – 290; Gara, 2005, pp. 135 – 147; Ursinus, 2005, pp. 252 – 254; Gradeva, 2005, pp. 149 – 199; Parveva, 2011, pp. 361 – 375; Papastamatiou, 2014, pp. 381 – 386; Andonova, 2021, pp. 125 – 149 и др.). По този начин могат да се открият и общи изводи относно социалния статут и произход на чифликчиите, като цяло, в Османската империя или в конкретен изследван регион, но отново следва да се придържахме към условията на определения период, които очертават и специфични нюанси.

С така представените изследвания по темата не се изчерпват всички публикации, в които са засегнати отделни въпроси, свързани с аскери чифлиците в Османската империя. Но направеният историографски преглед достатъчно красноречиво подчертава факта, че изследванията, отнасящи се до аскери чифлиците в Османската империя през XVI – началото на XIX век, в по-голямата си част представляват частични проучвания на отделни аспекти на темата в отделни османски региони и периоди от тяхното зараждане и съществуване, продукувано от регионалните и времевите специфики.

3. Мястото и развитието на аскери чифлиците в аграрните отношения в българските земи през XVI – началото на XIX век (обща положения по примера на Софийската каза)

Въпреки склонността да твърдим, че аскери чифликът няма ясна и единна дефиниция, че дебатите относно характера му продължават или че неговата поява и развитие са по-скоро „непредсказуеми“, отколкото обвързани с определена закономерност (Veinstein, 1991, p. 53; Keyder, 1991, p. 13), следва да приемем, че всяко изследване не поражда нови дебати, а допълва онова, което вече е направено по въпроса. Изследователите на социално-икономическата история и аграрните отношения в Османската империя непрекъснато допълват своите изследвания и тези на колегите си, което се дължи на откриването на нови извори, нови казуси, които дават отговори на някои въпроси, но пораждат и нови. Така развитието и характеристиките на аскери чифлиците, като всеки процес в държавата, са повлияни от конкретните регионални специфики, военно-политическа и икономическа обстановка в конкретния период и на конкретното място, но са и тясно обвързани с цялостното развитие и ситуацията в самата империя и повлияни от нейните опити за реформи, нужда от финанси, от подсигуриране на армията, от опита да си възвърне контрола върху управлението на провинцията. Разбирането за необходимостта от регионален подход за аскери чифлиците е сред важните мотиви за избора на темите и на бъдещите проучвания, за да се допълва и доразвива представата за чифлика, който неименуемо представлява основата на икономиката на една аграрна държава, каквато е Османската империя, независимо от това върху кое негово проявление ще се акцентира – райетски или аскери чифлик, райетска или

служебна бацина, чифлик към вакъф или към тимар, те са ограничени в рамките на мирийския режим и произтичащото от него и от нарастващите нужди на хазната от средства данъчно облагане и от опита на земевладелците да заобиколят тези рамки.

Скорошно изследване върху аскери чифлиците прави опит да проследи основни аспекти от генезиса, развитието и характеристиките на този вид стопанства в един неголям регион, но за продължителен период. На базата на примери, извлечени от разнообразен изворов материал от XVI – началото на XIX век, са изследвани аскери чифлиците в рамките на Софийската каза (Andonova, 2013). Използваните документи включват данъчни регистри, отразяващи поземленото облагане и това на селкостопанското производство или облагането на населението; съдебни документи, които могат да се извлекат от софийските кадийски протоколни книги; арзухали – жалби, изпращани до централната власт; нормативни документи, включващи данни за аскери чифлиците в региона, като кануни, фермани, заповеди и пр. В основата на изясняването на различните спорни аспекти от разглеждания проблем се поставя важен въпрос – какво представлява аскери чифликът и какво обуславя трайния интерес на представителите на османския елит към него през целия период от XVI до началото на XIX век?

Отговора на този въпрос, който стои именно в основата на историческия дебат, съпътстващ разглеждането на тези специфични структури, ще потърсим в проучването на аскери чифлика от момента на неговото зараждане до периода, белязан от важни промени както в поземлените отношения, така и сред съсловieto аскери, оказали влияние и върху този вид стопанства в Османската държава. Макар изследването да е предимно с регионална насоченост, се очертава подробна картина на генезиса, развитието, характерните и отличителните белези на аскери чифлиците в Софийско през XVI – началото на XIX век, която чрез сравнителен анализ с постиженията по въпроса за други вече изследвани региони в Османската държава ще позволи да се изведат значителни изводи за „портрета“ не само на софийския аскери чифлик, но и на чифлика, като цяло, в империята.

Ще следваме структурата, определена от съчетаването на хронологичен и тематичен подход към поставените проблеми в контекста на променящите се социално-икономически и политически условия в Османската империя през отделните периоди, оказали влияние върху формирането, развитието и промяната на този чифлик.

3.1. Процес на формиране и развитие на аскери чифлиците

На базата на данните от различни изследвания се установява, че орните земи, които влизали в състава на райетското стопанство, представлявали и съставките на един аскери чифлик. В този смисъл по отношение на състава си двете чифлишки форми могат да бъдат определени като идентични. Аскерите владеели имоти от категорията мюлк и мирие, които били използвани и за оформянето на стопанството, като следва да се има предвид, че основната част от чифлишката земя е мирийска по статут и тя формира ядрото на чифлика, подобно на райетския чифлик. Неин върховен собственик е държавата и върху нея се упражнявало условно владение (Parveva, 2011, pp. 348 – 350; Andonova, 2013, pp. 54 – 58, 182 – 224 и цитираната там литература).

Оттук произтича въпросът доколко законосъобразно е било владението на тази кате-

гория земя от страна на съсловието аскери и доколко начинът на придобиване и правомощията върху нея били идентични с тези, достъпни на обикновения производител, т.е. идентични ли са райетското стопанство и аскери чифликът от гледна точка на възможните подходи за тяхното формиране при упражняване на правото на владение и в правния статут и данъчните задължения?

Ако трябва да се определи законосъобразността на владението върху земите от мирийския поземлен фонд и върху аскери чифлика, като цяло, от страна на представителите на османския елит, следва да се каже, че на практика няма законово положение, което да го забранява. Дори в Закона за земята от 1609 г. е записано, че „*ако длъжностни лица или разни военни лица обработват със земеделие земи в землището на владелеца на тимар, плащат юшур (десетък) и ресим (поземлен данък)*”⁵. Предвид вписването и облагането на аскери чифлиците в различни данъчни регистри, тяхното съществуване не би следвало да влиза в противоречие с държавната собственост върху земята и нейното владение. Но самият османски социален модел, както и задълженията на съсловието аскери предопределят изключително да контролира владението от страна на селяните върху земята, а не пряко владение и плащане на данъци от представители на съсловието аскери. Следователно процесът на владение и формиране на чифлишки стопанства от страна на османския елит следва да се разглежда, ако не като нарушение, то като нехарактерно положение и несвойствена дейност за съсловието аскери през XVI – началото на XIX век.

Всички изследвания върху аскери чифлиците за различни райони на Османската империя, както и осъществено за Софийската каза, не само потвърждават съществуването на аскери чифлиците, но и демонстрират различни методи за формиране на този вид стопанства от страна на съсловието аскери. Така се засвидетелства техният активен и траен интерес към чифликчийството през целия разглеждан период. На преден план в изследването излиза въпросът какво е отличавало аскери чифлика от останалите чифлишки форми, съществували в Османската империя паралелно през целия период или само в отделни периоди между XVI и началото на XIX век?

Примерите, включени в изследването на софийските аскери чифлици, демонстрират различни подходи, посредством които представителите на османския елит са имали възможност да се сдобият с имоти и земи за изграждането на чифлишки стопанства. Част от тях, използвани и от раята, могат да се определят като законосъобразни процедури по придобиване на владение, което не изключва напълно прилагането на принуда или насилие от страна на чифликчията. Други методи били в разрез със съществуващото законово положение или били съпроводени с насилствени действия от страна на аскерите. Различни данъчно облагаеми описи, единични съдебни и други документи показват, че използваните методи от страна на местния османски елит в Софийската каза не представлявали изключение от използваните в други изследвани в историографията региони. И в Софийско се прилагали както законните съдебни процедури за придобиване и оформяне на владението върху мирийската земя по тапийската процедура, така и методи, които били обвързани с привилегированото положение на съсловието аскери. Очертават се обаче и регионални специфики. Анализът на изворите за Софийско свидетелства, че в изследвания регион на-

5 Закон за земята от 1609 г. – ТИИПБЗ, т. I, с. 129.

пример не могат да бъдат набелязани големи и чести злоупотреби или крайни насилствени и незаконни действия от страна на османския елит с цел изграждане и разширяване на аскери чифлиците през XVI – началото на XIX век (Andonova, 2013, pp. 56 – 87; Andonova, 2013a, pp. 87 – 96; Andonova, 2022, pp. 379 – 408). Тази разлика се налага на вниманието в сравнение с описаното в историографията положение в други османски региони, като например Видинския. Всичко това се определя от регионалните специфики (Gandev, 1962, pp. 285 – 288). Специално за Софийско вероятната причина за така описаната ситуация може да се потърси в по-силния контрол, упражняван в региона, заради неговото положение като център не само на административната единица каза, но и като център на провинция Румелия, както и в сравнително по-спокойната военно-политическа обстановка в Софийско за разлика от дълготрайно сложната ситуация във Видинско. В добре усвоената от райетското аграрно стопанство земя в Софийско липсват изоставени земи в по-продължителен период, както и естествени предпоставки за изнасяне на излишъците до евентуалните им отдалечени пазари (Georgieva, 1999, p. 79, 82, 101 и др.).

Казаното не означава, че софийският чифлик за разлика от останалите подобни стопанства в други региони се изграждал изключително съобразно закона и не бил свързан с никакви прояви на насилие или принуда. Макар с локални специфики в процеса на формиране на аскери чифлика в Софийския регион, през разглеждания период се прилагали аналогични с методите и подходите, засвидетелствани в другите региони. Но условията и ситуацията в района предполагат различен интензитет и различна степен на приложимост на всеки от тях от страна на представителите на съсловието аскери.

Най-широко разпространен в изследвания регион метод за придобиване на имоти и земи с цел формиране на аскери чифлици, характерен както за XVI век, така и за следващите векове, е влизане във владение посредством различни съдебни процедури, включващи:

1) покупко-продажба (в случая с мирийската земя – прехвърляне на правото на владение)

Много документи в кадийските сиджли свидетелстват за аскери, които участват в сделки с християни, мюсюлмани или други представители на османския елит при закупуването на отделни имоти: ниви, ливади, лозя. Ще дадем пример с един интересен казус, в който може да се подложи на съмнение доброволното прехвърляне на имота от страна на раята.

През 1620 г. немюсюлманинът Тошо обвинил Мехмед челеби, син на Али чабуш, че последният владее повече от десет години бащината му. В съда Мехмед челеби заявява, че бащината е получил в наследство от баща си и не е заграбена незаконно. Проявилият претенции към имота Тошо, от своя страна, пък признава, че наистина преди време продал (прехвърлил правото на владение) тази бащина, както и други земеделски имоти на бащата на Мехмед челеби⁶.

Представеният документ свидетелства както за прехвърлянето на владението върху мирийски земи на представителите на османския елит от страна на раята, така и за правото на тяхното наследяване, които съдебни процедури не се отличават от практиките, прилагани с мирийските земи при раята. Самото предявяване на съдебен иск от страна на Тошо не изключва извършената преди това процедура по прехвърляне на имотите да е

6 Документът е цитиран по ТИИПБЗ, т. II, с. 124. За съжаление, нямаме достъп до оригиналния хюкжет, тъй като той се намира в изчезналия сиджил със сигнатура S 313, 8 – III.

била обвързана с известна проява на принуда. За подобни предположения ни дават основания случаи, в които се оформят следващият тип сделки за прехвърляне на владелческите права върху представителите на аскерите.

2) в някои случаи османски функционери участват в *сделки на дарение, замяна и залог*

В един съдебен протокол от 1550 г. е записано:

„...Лицето, именувано Худаверди, син на Мюезид, се яви пред шериятския съд и в присъствието на Хюсеин, син на Мехмед, който е причина за това регистриране, се изказа така: Поменатият Хюсеин даде (подари) владяната от него (своята) бащина (зеделски имоти) на лицето Насух Ходжа, аз пък станах поръчител, че поменатият Насух Ходжа ще изплати на спахията дължимия десетък от произведенията на тази бащина...“⁷

Липсата на податки за проява на насилие от страна на чифликчията при извършване на посочените процедури не изключва злоупотреби. Налице се сблъскваме с предимно законни методи на придобиване на земя и имоти за формиране на софийските аскери чифлици, използвани през целия разглеждан период с най-голям интензитет (Андонова, 2013, pp. 66 – 71), но в последния съдебен казус виждаме реален залог на земя срещу неизплатен данък към спахията и възможността тази земя впоследствие да е попаднала в ръцете на спахията. Процедурата е оформена като дарение, а не като залог, тъй като законът забранява залагането и лишаването от правовладение върху мирийски имоти в замяна на неизплатен дълг⁸. Това не пречи обаче да срещаме много случаи като следващия.

Жителите на с. Житен през 1618 г. взели сумата от 5000 акчета, чиято лихва възлизала на още 1000 акчета, за да си изплатят джизие. Парите били взети от Мехмед бей, пълномощник на сердаря Мустафа бей. В залог те дали две мюлкови лозя в землището на с. Драговищица⁹.

3) сред законните методи за придобиване на владение от страна на аскерите следва да причислим и *издействие на тапия от сахиб-и арза за безстопанствена земя или цяло райетско стопанство*

Така през 1618 г. султанският служител Юсуф ага представя в шериятския съд своето тапунаме, подписано и подпечатано от Юсуф бей, войвода на хасовите на Мехмед паша в Софийско със следното съдържание: „Тъй като лицето Исмаил от с. Мирояне е умряло без мъжки наследници, бащината му е останала празна и пуста, вследствие на което тя подлежи да се даде другиму с тапия. На това основание войводата като получил 1400 акчета берия за тапия от страна на Юсуф ага съгласно закона му издаде гореспоменатото тапунаме“. Така Юсуф ага поискал документ и от шериятския съд, за да не му пречи никой във владението при условие да плаща на спахията десетък¹⁰.

При самото сдобиване с владелчески акт не се наблюдава законово нарушение. В закона действително е записано, че когато покойният няма законни наследници, сахиб-и арзът

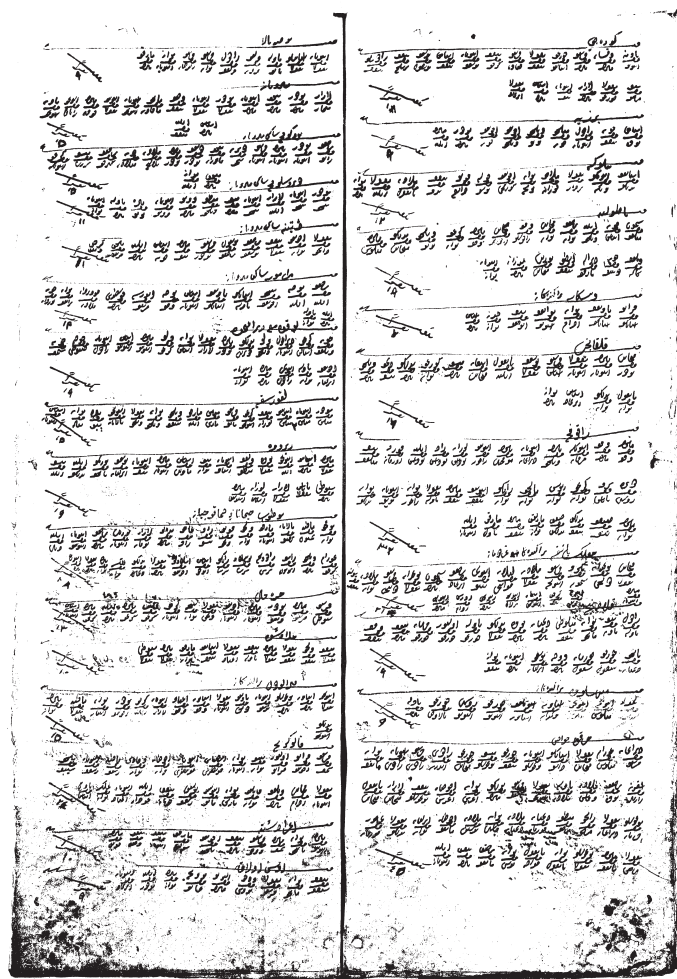
7 Документът е цитиран по ТИИПБЗ, т. II, с. 205. За съжаление, нямаме достъп до оригинала, тъй като той се намира в изчезналия суджил със сигнатура S 313, 36 – V.

8 Закон за земята от 1609 г. – ТИИПБЗ, т. I, р. 138.

9 НБКМ, S 1 bis, 60 – I. Документът е публикуван в ТИБИ, т. VII, pp. 230 – 231.

10 НБКМ, S 308, 9 – II. Документът е публикуван в ТИИПБЗ, т. II, р. 122.

дава земите на когото иска срещу берия за тапия¹¹. Проблемът обаче е в статуса на участниците в процедурите по придобиване на владение. Беше споменат фактът, че задълженията на представителите на османския елит предвиждат контрол върху владението на мирийската земя, посредничество при прехвърляне на владението върху тази земя, контрол върху данъчното облагане, произтичащо от статута на земята, но не и да бъдат въвличани в сделки по подобен начин с мирийска земя.

Изобр. 1. Страница от джизие дефтер, 1693 г.
BOA, MAD 4089 (1104 / 1693 г.)

Като най-ранен метод за изграждане на аскери чифлика в района на Софийската каза следва да се определи трансформирането на мезрата в т.нар. чифлик-село. Последният, макар да притежавал по-скоро белезите на едно село, отколкото на типичен аскери чифлик, не би могъл да се разглежда като нещо различно, изхождайки от социалните характеристики на неговия владеец, целите на съществуване и значението му. Процесът на трансформиране на мезрата в чифлик-село може да бъде проследен на територията на Софийския регион основно и само през шестнадесетото столетие. Но тяхното развитие и разрастване се наблюдава през XVII век, оказвайки влияние и върху демографската картина в данъчните регистри в региона чрез придвижване на населението към чифлиците, както и чрез последвалото му укриване от данъчните събирачи (Andonova, 2013, pp. 161 – 163). Например в регистър от 1693 г. в чифлика Банке са записани и обложени с данъка джизие 21 души немюсюлмани, перекендета от Градоман¹². Подобен

¹¹ Съгласно закона за земята, когато владелецът на една нива отсъства и я остави необработена повече от три години, тя може да бъде дадена от спахията на друг владеец срещу плащане на такса за издаване на тапия. (Закон за земята от 1609 г. – ТИИПБЗ, т. I, 129 – 130). Ако владелецът умре, без да остави законни наследници, спахията (сахиб-и арзът) също може да даде земята на когото си поиска срещу заплащане на берия за тапия (Закон за земята от 1609 г. – ТИИПБЗ, т. I, 137 – 138).

¹² BOA, MAD 4089.

вид стопанства не са изключение за Софийско, тъй като те са съществували и в други региони, включително в българските земи – Русенско, Видинско, Никополско (Dimitrov, 1958, pp. 87 – 96; Parveva, 2011, pp. 354 – 355; McGowan, 1981, pp. 164 – 165; Gandev, 1962, p. 105; Inalcik, 1985, 115 – 117; Shusharova, 2022, pp. 418 – 486).

Няколко примера ни свидетелства за посочения процес на формиране на аскери чифлик от мезра през шестнадесетото столетие и последващото му оформяне като отделна данъчнооблагаема единица в регистрите от XVII век.

Още в дефтера от 1571 г.¹³ се забелязва появата на множество райетски бащини, ливади, ниви, бостани, воденици в ръцете на представители на османския управляващ елит, заемащи ниски и високи постове, представители на улемата и на еничарския корпус, всеки заграбва по нещо, а впоследствие посягат и на празните войнушки бащини (Andonova, 2022, pp. 379 – 408). Това са малки чифлици, които не биха достигнали до такива размери, че да оцелеят, но тяхната поява очертава масовия характер на процеса, свързан с намесата на представителите на групата на аскерите в земевладението извън това, което им се полага срещу служебните задължения. Освен това те биха били идеалните съставни елементи, с които един владеец на голямо чифлишко стопанство да го разшири многократно с течение на времето. Именно за такива стопанства ни свидетелства дефтерът от 1571 г.

Като илюстрация на процеса на формиране на един чифлик от мезра ще бъде разгледан т.нар. Искендиар бей чифлик. Описание на мезрата, обозначена като владение на Искендер бей, е включено в регистрите още от началото на XVI век. Може да се допусне, че именно тя стои в основата на процеса на зараждане на оформилия се вече окончателно през седемнадесетото столетие чифлик-село, известен в изворите под името Хюсеин бей чифлик¹⁴.

В регистъра от типа тапу-тахрир от 1571 г. се съдържат най-подробни сведения за етапите на формиране на въпросния чифлик-село: „Село Враре (?) с друго име чифлик на сина на Искендиар бей в близост до с. Драгалевци, спадащо към София. Тази мезра съгласно стария дефтер се владее от синовете [наследниците] на Искендиар [бей] – Мехмед бей и Искендиар бей синове на Махмуд бей и на Касъм бей синове на Мехмед бей Искендиари. Съгласно свещена заповед [на султана] да я владеят като иширак (взаимно, общо) и година след година да плащат по 50 акчета и който я владее и обработва също година след година да плаща според стария дефтер по 70 акчета като макту и така да се предава на синовете на Мехмед бей, Хюсеин бей и Ахмед бей, които го наследяват от Искендиар бей и техните синове – Касъм бей и Ибрахим бей – да се владее до смъртта им. Издаден е хюджет от софийския кадия мевляна Абдалмимар син на Абдалахмед за годината [1]190 и е потвърдено от кадията на София мевляна... син на Ибрахим за [1]922 г. Така се записва...“. Към чифлика-село към посочената 1571 г. са регистрирани като джемаат 10 нефера (души) мюсюлмани и 32-ма нефера (души) неверници. За приход от селото-чифлик са отбелязани – ресм-и райет за мюсюлманите, испенч за неверниците заедно с ресм-и агнам и други ресм-и (десятьци) и тапу-и земин.

Подробно представеното описание на този чифлик води до следните няколко важни извода. Първо, генезисът на чифликът-село е свързан с мезра, дадена във владение на Искендиар

13 ВOA, ТТ 492.

14 В няколко джизие дефтера от XVII век се среща чифликът, но тук ще посочим за улеснение публикуваните регистри. Списък на селищата и брой на немюсюлманските домакинства в Софийско, предвид облагането им с джизие (6 сафер 1056 / 24.03.1646) – ТИБИ т.13, с. 175; Списък на немюсюлманските домакинства в Софийско, обложени с данък джизие (20 шабан 1076 / 25.02.1666) – ТИБИ т.13, с. 358.

бей, впоследствие на неговите наследници. На този етап вероятно мезрата започва да се обработва като чифлик, откъдето получава името си чифлик на Искендиар бей. Вторият етап от трансформирането на мезрата може да бъде свързан с нейното заселване с мюсюлмани и немюсюлмани, които поемат грижата по обработването на чифлика-мезра и вероятно впоследствие мезрата-чифлик започнала да се отбелязва в регистрите като чифлик-село, т.е. отделна поселищна и данъчнооблагаема единица, която има постоянно пребиващо население и бива обработвана от него. През следващото столетие чифликът е отбелязан наред със селата в региона като чифлик Хюсеин бей (вероятно по името на един от наследниците на Искендиар бей), обработва се и в него живеят постоянно няколко домакинства немюсюлмани, но е възможно да има и мюсюлмани¹⁵.

Други примери, които дават сведения за оформянето на чифлици като отделни данъчно облагаеми единици, подобни на представения, но и със своите специфики, дава представа за възможностите за разширяване на този вид чифлишки стопанства през XVII век.

Ядрото на стопанството на бейлербея Хидир е чифлик в с. Биримирци, за който е уточнено, че е бил на черибашията на войнуците Мустафа, вероятно получен в замяна на службата му, но значително разширен, тъй като включва 20 парчета (кът) ниви и 9 ливади. Към 1571 г. вече е в ръцете на Хидир. В селото са записани още 1 ливада от 3 джонюма с нивите на Мустафа бей, заедно с нивата на Стоян и Петко във владение на Хидир чавуш. В с. Кумарица бейлербеят има воденица (2 баб/камъка), а в Обрадовци 2 бащини на немюсюлмани, преминали в неговите ръце¹⁶.

В регистъра от 1571 г. има и рубрика „с. Мировяне заедно с земин на Хюсеин бей“. Уточнено е, че Хюсеин бей взема земята като гора, но я разработва и заселва жители – 4 души с прозвището Абдуллах (новоприели исляма). В с. Кумарица кетхудата има 2 воденици (по 2 баб), лозе с бостан, ливада, която дава 200 коли сено.

Заеманите от двамата чифликчици постове определено спомагат за достъпа им до свободните владения и разбира се, до най-подходящите за формиране на чифлици имоти.

В края на XVI в. водениците и на двата чифлика в с. Кумарица преминават в ръцете на Хюсеин бей. Не е изключено двете мезри до селото, като за едната е отбелязано, че е „извън дефтера“, както и мезрата между селата Мировяне и Славовци в някакъв момент да са влезли в състава на чифлика¹⁷. Приходите от село Мировяне в края на XVI в. са поделени между хаса на румелийския бейлербей и нечий тимар (липсва име), а към 1605 г. са зачислени към хаса на везира¹⁸. Това предизвиква спор между везира, черибашията на войнуците и събирачът на хараджа на зевауд войнуците относно събирането на данъците. Така във войнушкия дефтер от 1606 – 1607 г. е отбелязано „от населението на споменатото село тази година не се

15 През 1545 г. чифликът е отбелязан в регистъра като „мезра Враре“ в близост до с. Драгалевци във владение на Махмуд бей и Искендиар бей и Касъм бей синове на Ахмед бей Искендиари...“. На този етап няма регистрирано население. Плаща се само данък като макту (BOA, TT 236). В края на XVI век в дефтера е записано „село Враре с друго име чифлик на синовете на Искендиар бей...“. Наред с немюсюлманите и мюсюлманите, регистрирани под тази рубрика, заедно с приходите от обработваните от тях земи в чифлика-село и продукцията, получена от тази земя, е записан и още един чифлик, владение на същите лица, които владеят и самата мезра. За чифлика е отбелязано, че се дължи като макту 60 акчета на година. Вероятно на този етап се обработва земята на мезрата, регистрирана като село, и едновременно функционира чифлишко стопанство (BOA, TT 539).

16 BOA, TT 492.

17 BOA, TT 539.

18 BOA, MAD.d 1541.

взе определеният данък, понеже е спорно¹⁹. Отношение по спора взема и султанът с ферман едва през октомври 1618 г. във връзка с оплакването на везира Мехмед паша и се нарежда проверка за статута на селото. Как се решава въпросът, не става ясно, но с. Мирояне не е включено в нито един от джизие регистрите до 1688 г. Вероятно по същите причини извън регистрациите остава и с. Славоци (дн. квартал на гр. Нови Искър). А каква част от землищата на селата влиза в състава на чифлика, може само да се предполага. Кумарица и Биримирци, в които има чифлишки имоти на двамата аскери, са именно сред тези, в които населението според данните от джизие дефтерите от XVII в. намалява на два пъти с повече от 50%. Сведения от 1663 г. свидетелстват и за забегнали в чифлиците войнуци²⁰.

В регистрите от XVII в. в района, представен в настоящото изследване, като самостоятелна данъчна единица с 13 ханета фигурира единствено Хюсеин чифлик. Не без основание може да се допусне, че той е най-обширният чифлик и вероятно е погълнал имотите на чифлика на Хидир паша. В края на XVII в. жителите са обозначени като тер оглан. Напълно е възможно, предвид размера на чифлика, голяма част от населението на околните села, което изчезва от джизие регистрите, да се намира в стопанството, както е засвидетелствано и в султанските заповеди още от началото на XVII век²¹.

Чифликът на Хюсеин бей представя модела на формиране и разширяване на големите стопанства, следващ присъединяването на отделни имоти, на празни войнушки бащини, на мезри между селата, впоследствие на празните имоти в землищата на селата, а накрая и жителите им, като вероятно поглъща и чифлика на Хидир чавуш. Подобни чифлици съществуват и в други части на Софийския регион²². Модел, който се доказва и от случая с чифлика към вакъфа на Софу Мехмед паша в с. Враждебна²³, който предоставя сведения и за размерите на голямото стопанство при втория етап на своето разрастване – 7 – 8 хиляди джонюма и 26 души (*нефер*) хараджка рая, укрита от данъчните служители, и който ще представим по-долу.

В някои случаи, в които сме свидетели на *незаконно присвояване на земя*, владение на конкретен селянин или на земи, предназначени за общоселско ползване, потърпевшите предявяват съдебен иск, но какъв е изходът от ситуацията, не става ясно. Всъщност много от водените дела по повод незаконосъобразното отнемане на земи или възпрепятстване на ползването на общоселските земи от страна на представителите на османския елит остават без ясен изход от съдебния процес, често воден в продължение на години (Grozdanova, Andreev, 2003, pp. 430 – 450). Това дава основание да се смята, че протакането във времето на делата позволява на аскерите да припечелват достатъчно дълго от незаконните си чифлици (визирайки не самия чифлик, а включените към него земи).

По същия начин през 1726 г. представители на раята от с. Чепинци, мюсюлмани и немюсюлмани, войнуци от войнушката тайфа, забитът на селото есеид Мустафа ефенди, син на есеид Мехмед ефенди,

19 Непълен регистър на бащини в Софийско, Пиротско и Пернишко вж. ТИБИ, т. 5, 197 – 251.

20 ТИИПБЗ, т. I, с. 301

21 Например заповед за укриване на раята с чифлици от 1618 г. – ТИБИ, т. VII, 233 – 235.

22 Мустафа чифлик, Чифлик Султан, Чифлик Караджа, Чифлик Боснек, Чифлик Банке, Бейлербей чифлик, както и вакъфски чифлици – Сейди чифлик, чифликът на Софу Мехмед паша.

23 БОА, D-BMK-SMM (1122-12-27 / 21.01.1711) Dosya: 3, Vesika: 121. Случаят с. Враждебна свидетелства, че земите на селяните са заграбени и те остават безимотни с единствения избор да живеят в чифлика и да обработват чифлишката земя.

и черибашията Мехмед ага, син на Ахмед ага, заедно с мюсюлмани, жители на махала „Мансур ходжа“ в София, обединяват сили в съда, завеждайки дело срещу действията на Ахмед беше, син на Али, който вече бил покойник. Ахмед беше владеел два чифлика, чиито постройки били разположени в мерата на с. Чепинци. Така той не само изградил стопанствата си незаконно върху мерата²⁴, но и възпрепятствал ползването ѝ от жителите на селото.²⁵

Изобр. 2. Съдебен иск във връзка с изградените върху мерата на с. Чепинци от страна на Ахмед беше, син на Али, чифлик, 1726 г. (страница от кадийски сирджил)

НБКМ, S 306, 100 – II (1726).

От казуса е видно, че Ахмед беше ще да е имал големи стопанства, които се разрастват и достигат до мерата на селото, като незаконно се разполагат чифлишки постройки върху нея. Може само да предполагаме колко влиятелен ще да е бил владелецът на чифлиците, след като делото е заведено от толкова много представители на раята и на войнуците, от забита, черибашията и от жители на града, и то едва след смъртта на чифлик-чията.

Конфликтите не само набират по-голяма сила през XVIII век, но и обхващат по-голяма група участници и всевъзможни методи за заобикаляне на законовите мерки, незаконно присвояване на все по-големи поземлени площи и укриване на данъци, което се превръща във водещ мотив за злоупотреби в контекста на настъпващите фискални и данъчни реформи. Ако заграбването на мерата или пасищата в селата надхвърля по мащаб случаите на присвояване на единични имоти, то следващият пример свидетелства за далеч по-дръзки владетели на чифлици, които присвояват половината от землището на селото, като засягат интересите не само на раята, но и на вакъфа, на събирачите на данъци и на държавата. След войната срещу Свещената лига от края на XVII век, осемнадесетото столетие за империята продължава да е изпълнено с военни конфликти, придружени със социални проблеми и икономически натиск. Ако през XVII век данъците от групата джизие²⁶, авариз-и дивание²⁷ и текялиф-и

24 Мерата служи за паша на добитъка и се владее от всички жители на селото. Закон за земята от 1609 г. – ТИИПБЗ, т. 1, с. 157.

25 НБКМ, S 306, 100 – II.

26 Джизие – парчен данък, събиран ежегодно в полза на държавата от мъжете немюсюлмани.

27 Авариз-и дивание – данъци от категорията на извънредните, въведени в средата на XV в., и пряко събирани от държавния фиск. Първоначално са изисквани веднъж на 4 – 5 години само по време на военните походи, но впоследствие се превръщат в ежегодни, събирани в натура или парична равностойност.

йорфие²⁸, които от извънредни стават редовни, както и въвеждането на колективната отговорност²⁹, са тежки за населението, то положението се усложнява с фискалните реформи от края на столетието.³⁰ По време на дългата и неуспешна за Османската империя война от 1683 – 1699 г. тежката финансова и политическа криза и големия бюджетен дефицит изискват незабавно увеличаване на приходите в хазната. Затова през 1695 г. се въвежда системата маликяне³¹ и като преобладаваща се въвежда системата илтизам³², чиято цел е да се покрие натрупаният в резултат на войните дефицит в държавната хазна от последните десетилетия на XVII век. Системата не само намира бързо разпространение, но и в резултат на последвалите конфликти на империята срещу Русия (1710 – 1713), Австрия и Венеция (1714 – 1718) и продължителното изпразване на хазната се въвеждат нови фискални и административни промени. Всичко това довежда до различни злоупотреби, укриване на данъци, разрастване на незаконното заграбване на земи, увеличаване на кръга от хора, чиито интереси биват засегнати от заобикалянето на законовите рамки. В контекста на тези условия се натъкваме на случая с чифлика на мютевелията Вели ефенди (Andonova, 2016, pp. 241 – 284).

От арзухал с дата 16.02.1711 г. разбираме, че мютевелията на вакъфа на Софу Мехмед паша с център София възстановил западналия преди време чифлик в с. Враждебна, чиито приходи са предназначени за касата на вакъфа. Така направил и с чифлика към вакъфа на Мустафа ага в същото село. Към формирания общ чифлик добавил половината от земите в землището на селото, тъй като раята се разбягала по време на преминаването на войските. Разрастналият ли се чифлик с площ от 7 – 8 хиляди джонюма се ползвал за лична печалба от страна на мютевелията на двата споменати вакъфа. В чифлика си укривал 26 нефера (души) хараджка рая и отказал да изплати дължимите суми за джизие. Неплатени останали сумите за десятъка и данъка за земята в селското землище, както и дължимата сума за земята и за продукцията, платима под формата на макту за двата чифлика, събирана от откупчика към чието маликяне спадат³³.

Но щом откупчикът на маликянето не успял да излезе на глава с чифликчията мютевелия, едва ли раята имала шанс да върне земите си. Подобни посегателства на *незаконно заграбване на земята в селското землище*, укриване на раята и данъците, дължими за тях, за земята и за продукцията в района на Софийската каза са по-осезаеми през XVII – XVIII век, което

28 Текалиф-и йорфие или ‘обичайни данъци’ – налагани със султанска заповед или разпореждане на провинциалните органи на властта непредвидени от шериата данъци, събирани по повод конкретни военни или административни цели.

29 По въпроса виж (Ivanova, 1990, pp. 33 – 45).

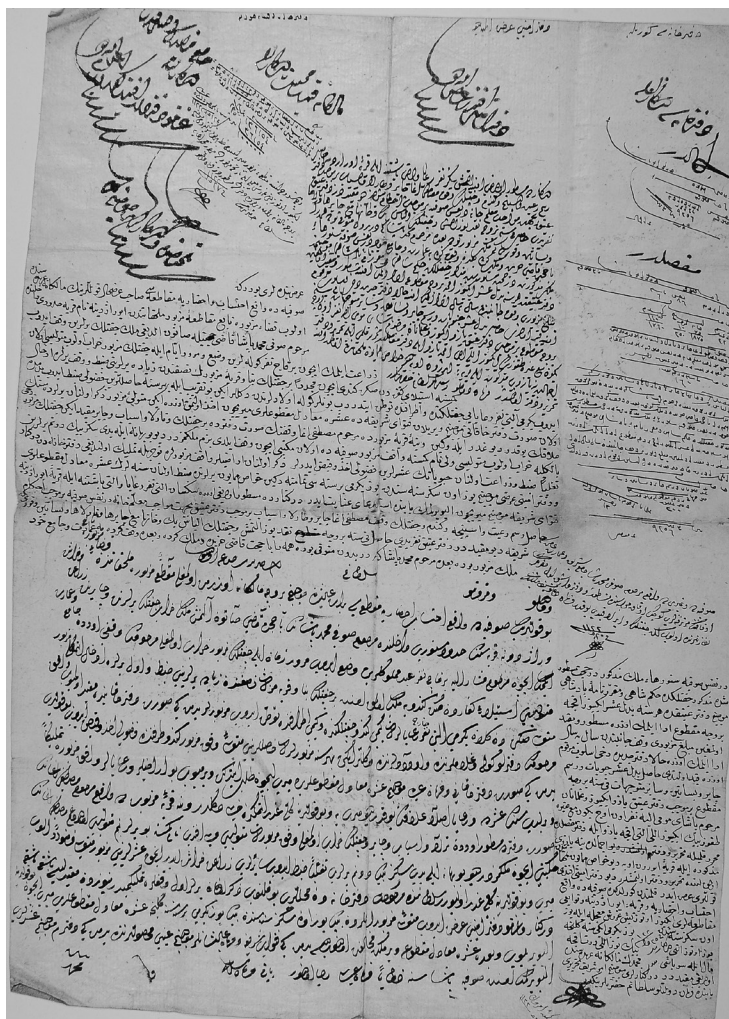
30 Най-обобщени данни за видовете данъци и такси, начина на събиране, размер и разходване са представени в (Darling, 1980, pp. 283 – 337; Grozdanova, 1970, pp. 75 – 90; Tsvetkova, 1958, pp. 19 – 212).

31 Маликяне – пожизнено откупуване на държавните мукатаи, под което трябва да се разбира право за пожизнено събиране на приходи от името и в полза на държавното съкровище.

32 Системата на откупуване, наричана илтизам, представлява отдаване на частно лице правото да събира конкретни приходи от държавен приходоизточник (*мукатаа*) за определен срок. В началото на откуп се дават приходи, които имат непостоянен характер или чийто обем варира в зависимост от обстоятелствата – от митници, пазарни такси, солници и други. По-късно системата на откупуване се разпростира и върху земеделските приходи от хасове или от вакъфи, върху приходите от джизие и аваризите. Целта на мукатаите до XVIII век е осигуряването на средства за издръжка на войската и военна администрация, особено на платената османска армия. (Radushev, 1995, pp. 43 – 69; 114 – 130; Darling, 1980, p. 122 – 299; Inalcik, 1980, pp. 327 – 330).

33 D-BMK-SMM Dosya: 3, Vesika: 121 (27 зилхидже 1122 / 16 февруари 1711).

е синхронно със ситуацията и в други региони. Но подобни примери в изследвания регион са по-ограничени и както казахме, тук не може да се говори за прилагането на чести и крайни злоупотреби и насилие в Софийско през разглеждания период при формиране на чифлиците. Това са локални за изследвания регион специфики, но не и единствени.

Изобр. 3. Арзухал от откупчика на маликянето, към които добавки спадат данъчните постъпления от вакъфския чифлик в с. Враждебна 1711 г.

D-BMK-SMM Dosya: 3, Vesika: 121

(27 зилхидже 1122 / 16 февруари 1711)

Изворите демонстрират подчертан интерес към *придобиване на земя със специфичен правен и данъчен статут* от страна на османския елит в Софийско, каквито били войнушките и доганджийските бащини или чифлици. Войнушките описи и някои съдебни документи и данъчни регистри свидетелстват за владееването на такава земя от страна на софийските аскери, както и за зачисляването на същата към някои вече оформени аскери чифлици, и то през целия разглеждан период от XVI до началото на XIX век. През 1606 г. са регистрирани като владетци на бащина представители на османския елит, а данните от регистър от 1815 г. сочат, че вече около 50 % от войнушките бащини в Софийско са в ръцете на аскери, като в много от случаите един и същ представител на османския управляващ елит притежава по две, три или пет бащини (Andonova, 2022, pp. 379 – 408).

Самото владение на войнушката бащина от страна на лица, които не били ангажирани с изискуемата служба, още повече включването на бащината към

състава на аскери чифлика, превръща подобни действия на софийските аскери в незаконосъобразни. Водени от стремежа си да използват максимално данъчните облекчения, произтичащи от войнушката бащина, софийските чифликчи демонстрират траен интерес към същата чак до началото на XIX век. Вероятно по-голямата концентрация на войнуци в района, което предполага и по-голям брой бащини, предопределя този подход като характерен за района на Софийско през целия изследван период (Yordanov, 2023, pp. 165 – 187).

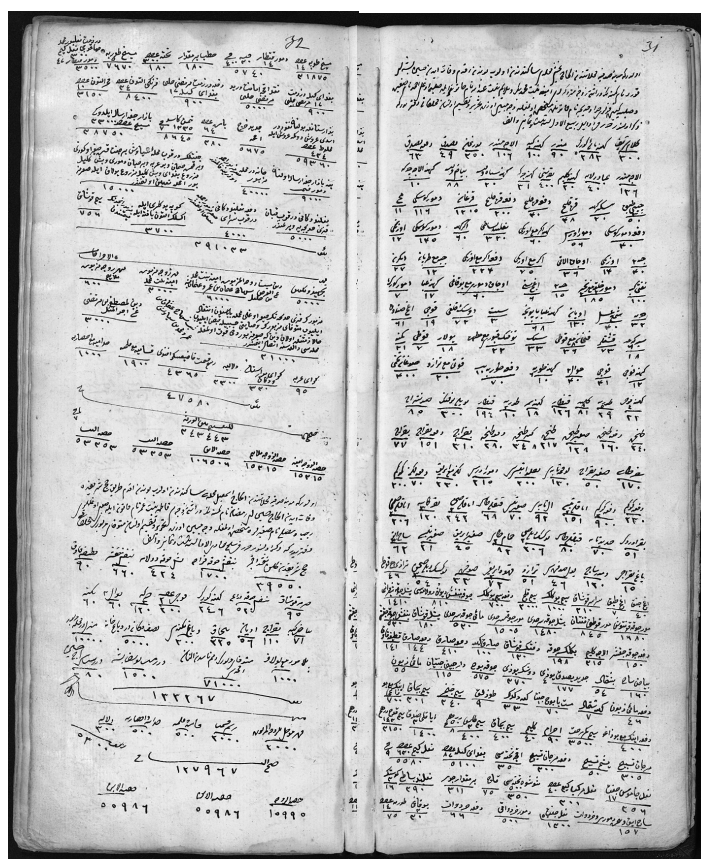
И все пак „портретът“ на софийския аскери чифлик, с всички свои специфики представя, не само процеса на формиране на аскери чифлиците в Софийската каза, но и в Османската империя, като цяло, включващ законните процедури или проявата на незаконни действия в този процес.

Изследването на Софийския регион доказва, че аскери чифликът не се отличава принципино от райетското стопанство и по отношение на правния статут на включената земя, правомощията на владелеца върху нея, както и данъчно облагане на земята и продукцията. Това е пряко обвързано със статута на земята, включена в този вид чифлишки стопанства. Не може да се говори за пълна собственост върху чифлика. Наред с това принадлежността на владелеца към съсловието аскери не променя характера на земевладението, нито правния статут на земята или на стопанството, като цяло. Аскери чифликът се прехвърля подобно на всяко едно райетско чифлишко стопанство и съгласно Закона за земята на прехвърляне на владението подлежало както цялото стопанство, така и само част от него. В случаите, в които участва мирийска земя, сделката задължително се осъществявала със съгласието на сахиб-и арза и на базата на издадена от него тапия.

След внимателно проучване на въпроса за унаследяването на аскери чифлика в Софийско се установи следното. Мирийските земи, включени в даден чифлик на аскери, се унаследя-

вали съгласно кануна, а всеки наследник получавал своя дял от мюлковата част на стопанството съгласно шериатското право без изключения. Използваните примери не съдържат податки за законови нарушения или някакви изключения, произтичащи от социалната принадлежност на чифликчията към групата аскери при унаследяване на изследваните имоти. В хода на проучването обаче са забелязани някои специфики. Касае се за стремежа на част от чифликчиите и на техните наследници да запазят целостта на имота и неговата стопанска ефективност, което предопределя предаването на цялото стопанство – мюлкова и мирийска част, без да се осъществява законната делба над първата, в ръцете само на един от наследниците. Обикновено това бил законният син на покойния чифликчия (Andonova, 2013, pp. 89 – 120).

Подобно разпределение може да бъде открито в наследствения опис на покой-

Изобр. 4. Наследствен опис на Хюсеин бейше, син на Курд, от 1675 г. (страница от кадийски суджук)
НБКМ, S 12-I (1675 г.)

ния Хюсеин беше, син на Курд, от 1675 г. За негови наследници били обявени двете му съпруги, пълнолетна и непълнолетна дъщеря и непълнолетен син. В наследствения опис наред с покъщината, един коран, въоръжение, няколко глави животни, малко пшеница, чоха за продажба на пазара и други подобни са записани чифлик, хан и две ковачници. Изрично е записано, че ковачниците близо до сарая и капана, оценени на стойност от 4000 и 5000 акчета, ханът в махала „Елхадж Яхиш“, оценен на 40 000 акчета, както и чифликът близо до махала „Сиявуш“ с лятна сламена колиба, чифт черни волове, дървено рало, кола, сая, 5 килета пшеница и овес, предназначени за сеитба, оценени на 15 000 акчета, се дават на непълнолетния син Ахмед³⁴.

В случаите, в които липсвали законни наследници на покойния, които могат да усвоят мюлковото му имущество, част или цялото имущество подлежало на конфискация в полза на държавата съгласно нормите на шериата (Todorova, 2004, pp. 328 – 329; Imber, 1997, pp. 128 – 132). Не са и малко случаите, в които богати чифликчи, занимаващи се с дейности като лихварство и откупвачество, да достигнат и до банкрут, поради което не завещават на своите наследници нито един от имотите, които владеели, в това число и чифлиците (Andonova, 2021, pp. 142 – 143).

Не липсвали случаи на незаинтересованост от страна на наследниците или на владелците на стопанства да развиват чифликчийство, но често това касае жени чифликчийки или наследнички на чифликчи. Други случаи свидетелстват за проявен интерес от страна на по-далечни роднини да придобият владение и върху мирийската част на чифлика, като се възползват от законното си право да изискат тапия от сахиб-и арза, след като са успели да наследят мюлковата част на стопанството. Подобни действия свидетелстват за икономическия интерес, който аскерите проявявали към владението на подобен род чифлишки стопанства в Софийско през целия разглеждан период, но основно през XVIII век.

През 1798 г. в съда се явил Абдал беше син на Мехмед като векил на дъщеря си Айше хатун. Той искал да вземе тапия, с която да се признаят правата на владение на дъщерята Айше върху чифлика в с. Хаджки Караман, оставен в наследство от покойния съпруг мола Ибрахим син на Салих. От съдебния иск става ясно, че $\frac{1}{2}$ от чифлика бил оставен по право на съпругата на покойния Айше хатун, дъщеря на споменатия Абдал беше, а другата $\frac{1}{2}$ – на непълнолетния син, на който тя е настойник до навършване на пълнолетие³⁵.

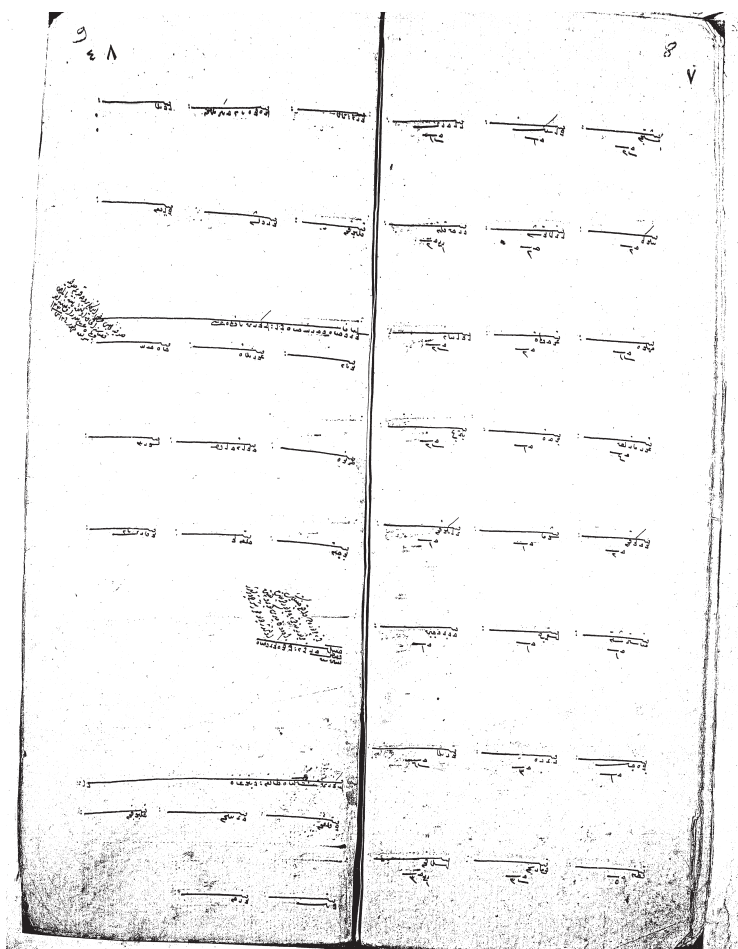
По отношение на данъчното облагане на чифлиците на територията на Софийската каза през XVI – началото на XIX век се установява, че този вид стопанства били облагани така, както било облагано стопанството на обикновения селски производител. От привилегированото положение на владелците аскери не произтичали данъчни облекчения или освобождаване от определен вид данъци. Изключение правят чифлиците, обозначавани в регистрите като отделни данъчни единици (чифлиците-села), но само в случаите, в които раята, живееща в техните граници, е натоварена със специални задължения. Така в авариз дефтер от началото на осемнадесетото столетие е записано, че чифлик Мустафа, разположен в близост до с. Чирково, бил освободен от авариз, защото поддържал мирийския мост близо до споменатото село³⁶.

Придобивайки владение върху чифлик, включващ в състава си мирийска земя, аскерите

34 НБКМ, S 12, 31 – I.

35 НБКМ, S 30 bis, 158 – I.

36 ВОА, КК.д. 2811 (1114 - 1115 / 1702 - 1703 г.).

Изобр. 5. Страница от авариз дефтер, 1702 – 1703 г.
BOA, KK.d. 2811 (1114 – 1115 / 1702 – 1703)

чифликчи поемали всички задължения, произтичащи от правния статут на последната. Чифликчията плащал данъци към тимари, зеамети, хасове, вакъфи и към държавната хазна за земята, за продукцията, както и за раята, когато последната се намирала в границите на стопанствата. Така чифликът бил включван със съответните квоти дори в държавните доставки, в различните вилаетски разходи и при всякакви редовни и извънредни данъци (Andonova, 2013, pp. 88 – 120).

Липсата на данъчни облекчения и желанието на чифликчиите да извлекат максимално голяма печалба за себе си, нерядко водело до злоупотреби, свързани с укриването на задълженията пряко на чифлиците или на раята в тях в Софийската каза през целия период, но най-вече след втората половина на XVII век. Тези действия също не представляват изключения за софийския аскери чифлик. При-

мерите доказват, че в региона има подобни прояви от страна на владелците и на малки, и на големи чифлишки стопанства. Освен това се установява, че действията по укриване на данъците не оставали безнаказани и държавата предприемала действия за ограничаване на своеволията и наказване на виновните (Andonova, 2016, pp. 258 – 263).

Изследването доказва, че владееенето на аскери чифлиците и злоупотребите на техните владетци не осигуряват по-широки правомощия в земевладението и не изключват чифлиците от общото данъчно облагане в империята. В този смисъл те имали единствено възможността временно да си осигурят по-високи приходи посредством злоупотребите. Но това не намалява интереса на османския управляващ елит към изграждане на чифлишки стопанства в нито един период между XVI – началото на XIX век. Напротив, колкото по-слаб е контролът от страна на централната власт върху земевладението и провинциалното управление, толкова по-големи са шансовете на чифликчиите да заобикалят нормите. Този факт предполага, че чифликът е възприеман, от една страна, като средство, в което да се вложат някакви натрупани парични средства и да се очаква съответната печалба.

Методите за разширяване на чифлиците остават нюансирани във времето и обвързани с конкретните условия, които произтичат от политико-социалната и икономическата действителност в империята като цяло и в конкретния регион.

В други случаи, разбира се, владението на земя под формата на аскери чифлик вероятно се разглеждало просто като проява на определен престиж и социално положение в обществото. За това свидетелстват наследствените описи на аскерите в Софийско, както и в други региони, в които присъстват чифлишки стопанства, наред с другите обекти, от които натрупват своето състояние (Andonova, 2021, pp. 125 – 149).

3.2. Географско разположение и концентрация на аскери чифлиците

Както става ясно от представените публикации на български и чужди изследователи, липсва цялостно и пълно изследване, което да отрази и принципа на разпространение, концентрация на аскери чифлиците, и факторите, довели до това разпространение било в определен регион или в Османска империя, като цяло, през целия период на тяхното съществуване. Изказани са мнения, че чифлиците се разпространявали най-вече в крайбрежни региони, около главни пътни артерии. Изследователите сочат по-голямата концентрация на този вид стопанства около административни, военни и стопански центрове, както и около пристанищата, по-важни крайбрежни региони или по главни пътни артерии – т.е. във Видинско, Одринско, Никополско, в Македония, регионите около Егейско, Адриатическо и Черно море, по двата бряга на река Дунав, по средното и долното течение на р. Струма. Чифлиците се изграждали в региони, предлагащи максимално благоприятни екологични и природо-географски условия с цел изграждане на максимално ефективни в стопанско отношение аскери чифлици. Особено важен фактор за развитие на аскери чифлиците в даден район е също наличието на подходящи комуникации, позволяващи търговска реализация на продукцията. Този фактор е добре изразен в гореизброените райони. И макар това разпространение на аскери чифлиците да предполага връзка с развитието и на търговските отношения, изследванията сочат, че в някои от предлагащите подобни условия региони има чифлици далеч преди включването на същите райони в търговския обмен на Османската империя с Европа (Gandev, 1962, p. 68, McGowan, 1981, pp. 74 – 79, 134 – 139; Inalcik, 1985, pp. 115 – 119; Parveva, 2000, p. 53; Parveva, 2011, pp. 354 – 355 и др.).

При проследяването на географското разпространение на аскери чифлиците в Софийската каза през XVI – началото на XIX век се установи, че въпреки проявения интерес и благоприятните екологични и икономически условия на региона, в Софийско концентрацията на аскери чифлиците остава ниска през целия изследван период. Една от основните причини може да бъде отнесена към изключително високата плътност и устойчивост на поселищната мрежа. Тя добре обхваща екологичните ниши, годни за развитие на земеделие и животновъдство, които са усвоени отрано от жителите на района. Това предполага, че делът на неусвоеното пространство, подходящо за изграждане на аскери чифлици, остава сравнително малък. И все пак се налага заключението, че основният стремеж на чифликчиите е изграждането на чифлишки стопанства с максимална стопанска ефективност (Andonova, 2013, pp. 122 – 180; Andonova, 2012, pp. 589 – 611).

Аскери чифлиците в Софийския регион се концентрират в места с определени приро-

до-географски характеристики, подобно на стопанствата и в други изследвани райони. Анализът на селищата с аскери чифлици в Софийската каза доказва, че интересът на съсловието аскери за формиране на стопанства е насочен към усвояване на най-благоприятните в региона екозони. Те предлагат съчетание на поне два почвени типа – плодородни и лесни за обработка, добра водоносност на терена, удобна връзка с пазара. В такива зони са разпределени около 70 % от селищата в Софийско със засвидетелствани аскери чифлици през XVI – началото на XIX век. Наблюдава се концентрация на аскери чифлици основно в източната част на Софийското поле, където почвите са алувиално-ливадни и канелено-горски, а и плодородните терени имат по-широко географско разпространение за разлика от западната, северната и южната част на полето. За сравнение ще споменем, че разпределението на селищата, като цяло, в Софийското поле е сравнително равномерно, по-голяма концентрация на селища се наблюдава на север от София. Въпреки това в западната и източната половина на полето разпределението на селищата е относително еднакво с много лек превес на села в неговата източна половина. Това обаче има своето обяснение във връзка с по-равнинния терен в източната част на Софийското поле. В този смисъл, може да се заключи, че разположението на аскери чифлиците в източната част на Софийското поле действително следва да е продиктувано от по-добри и благоприятни условия в тази част – по-голяма водоснабденост и по-равнинен релеф (Andonova, 2013, pp. 122 – 180; Andonova, 2012, pp. 589 – 611).

Всички данни свидетелстват за предпочитанието на терени, предлагащи условия за естествена стопанска ефективност, която при екстензивно развитие на земеделието и животновъдство в разглежданата епоха би обезпечила постигането на максимално високи добиви и печалба. Една особеност за района на Софийско се налага на вниманието в хода на направеното изследване. Съществува връзка между избора на селище за изграждане на аскери чифлик и етнорелигиозния състав на неговите жители. Това е наблюдавано и в други изследвани региони, като например в Одринско (Parveva, 2011, p. 360). Но за разлика от района около Одрин, където се подбирали селища с предимно мюсюлманско население, то в Софийско предпочитанието се насочвало към такива с предимно немюсюлманско население. Това също има своето обяснение предвид преобладаващия брой на немюсюлманските селища в Софийско, като цяло. По-важно е, че софийските чифликчии се насочвали към средни по големина селища, които били стари, стабилни и устойчиви. Този подбор също не е случаен, като се има предвид, че землищата на подобни села били овладени максимално в стопанско отношение и адаптирани към висока стопанска ефективност още от стари времена. Не на последно място, може да се спомене и предпочитанието към селища, осигуряващи по лесен достъп до земя, а в някои случаи и до земя, ползваща се с данъчни облекчения. Това предопределяло избора на селища, чиито приходи били зачислени към тимарите, от които се издържали самите чифликчии, тъй като този факт улеснявал достъпа до мирийската земя и до тапията за нея. Предпочитани били и войнушките села, където чифликчията можел да се сдобие с войнушка бащина (Andonova, 2013, pp. 122 – 180; Andonova, 2012, pp. 589 – 611).

Най-важният извод, до който отвежда проучването, потвърждава направения за чифлиците в други изследвания, че за изграждане на тези стопанства и в Софийско се подбират най-благоприятните екологични зони. Тук се установява, че не факторът, сам по себе си, бил той от природо-географско, икономическо или политическо естество, определя разпространението на аскери чифлиците и избора на селище, в което да бъдат изградени, а

комбинацията от няколко фактора, които биха осигурили максимално ефективните за развитието на чифликчийството условия.

В историографията не е установен броят на аскери чифлиците в Софийско, както въобще и в други региони на Османската империя. Причината за това произтича от непълнотата на информацията, която може да се извлече от документите, които са използвани за различните периоди от XVI до началото на XIX век. Освен това е много трудно да се установи самата приемственост между стопанствата в отделните регистрации, което прави невъзможно преброяването на аскери чифлиците дори и в едно селище през по-дълъг период. Поради тази причина в хода на изследването е проследена самата концентрация на аскери чифлиците в отделните селища в Софийската каза, като са набелязани няколко основни тенденции. От една страна, може да се установи закономерност при предпочитанието на определени селища, а от друга – се открояват периоди на намаляване концентрацията на стопанствата. Видно е, че документите регистрират по-голям брой аскери чифлици в селата в региона през XVI век. Още от края на същия век се наблюдава нарастване на големината на самите чифлишки стопанства за сметка на техния брой. Набелязват се периоди на по-голяма концентрация около самия град София – през 60-те г. на XVI век и в началото на XIX век (Andonova, 2013, pp. 122 – 180; Andonova, 2012, pp. 589 – 611). Подобна тенденция не представлява изключение от тази, която се наблюдава и в други региони на българското пространство. Градските и крайградските чифлици в Русенско и Видинско също в определен период, особено след седемнадесетото столетие, се увеличават и стават най-големи (Dimitrov, 1958, pp. 87 – 93; Gandev, 1962, pp. 104 – 105; Shusharova, 2022, pp. 418 – 486).

Данните за софийските аскери чифлици набелязват три условно обособени в хода на изследването групи селища, предпочитани за изграждането на този вид стопанства през XVI – началото на XIX век. Съществуват села, към които е засвидетелстван траен интерес за формиране на по-голям брой стопанства в техните землища в сравнение с останалите села от региона, и то през целия разглеждан период. Като евентуална причина за този траен интерес могат да бъдат посочени едни от най-благоприятните екологични условия в региона, близостта до пазара, удобната пътна мрежа и възможността за износ на продукцията.

Към втората условна група са обособени селищата с големи вакъфски чифлици, чифлиците-села и селищата, в чиито землища били изградени аскери чифлици, чиито данъчни задължения фигурирали обособено от данъците на самото село. Подборът на селата, в които били изградени големи чифлици, чиито приходи били зачислени към вакъфи, е свързан както с условията, подходящи за високи добиви на зърнени култури и развитие на животновъдство и мелничарство, така и с близостта до града като потенциален пазар и с възможността за евентуален износ. Важно условие било наличието на свободно пространство, върху което да се изгради голямо по площ стопанство и не на последно място – възможността за прикритие зад вакъфската фондация.

Като най-важно условие, което предопределяло местоположението на чифлиците-села, може да се посочи свободното пространство, което да позволи изграждането и обособяването на подобно стопанство. В разглежданите за Софийския регион примери това пространство се свързва с бившите мезри, които впоследствие били трансформирани в чифлици-села. Към това условие следва да се добавят и благоприятните екологични и икономически фактори, които предлагал теренът, подбран от страна на чифликчията. За тяхното

разширяване и заселване с по-голям брой население в конкретен период определящ фактор е заплахата, прогонила селяните към чифлика – бягството от прекомерното данъчно облагане или военно-политическата обстановка.

В изследването на географското разпространение и концентрацията на аскери чифлици в Софийската каза се открояват и селища, към чиито земища се изграждали чифлишки стопанства, но данъчните задължения на същите били обособени отделно от данъците на селото, в чието землище били разположени. Вероятно това обособено данъчно облагане било обвързано с по-голяма площ, по-големи размери на орните площи, а вероятно и с по-големи добиви на отглежданите култури във въпросните стопанства. При подбора на местоположението на тези чифлици като водещи също се открояват факторите от екологично, природо-географско и икономическо естество. Но ситуацията в региона, очертана в хода на прочуването напомня, че едва ли само един или друг фактор може да предопредели появата на аскери чифлик на определено място, което предполага, че комбинацията на няколко благоприятни и подходящи за стопанската ефективност на аскери чифлиците условия е открила въпросните селища.

Към последната обособена в изследването група селища е включен самият град. Тенденцията за подбор на земи за изграждане на аскери чифлици свидетелства за все по-голямо предпочитание към землището на града, неговата застроена част и пространството около него. Нарастването на броя на градските и крайградските чифлици е тенденция, която, както посочихме и по-рано, може да бъде открита не само в района на Софийската каза. Подобно на други региони, като тези около Русе и Видин, също може да бъде отчетен ръст на чифлиците, изградени около или в самия град, особено след средата на XVII век. Това е тенденция, чието начало започва плавно през XVI век, набира сила през XVII и чийто интензитет следва да търсим в следващите две столетия. Така както отбелязва Мария Шушарова за русенските градски чифлици – те са постоянен компонент през XVIII век (Shusharova, 2022).

В софийския случай може да бъде набелязана връзка на периодите, в които нараства броят на чифлиците във и около града, с периодите, засвидетелствани в историографията като зърнени кризи в Европа и с нарастващата нужда от зърно. Доколко обаче определените като „бум на турското жито“ период, както и времето около Наполеоновите войни са допринесли за увеличаването на градските чифлици в региона през осемнадесетото и началото на деветнадесетото столетие, е трудно да се определи (Braudel, 1998, pp. 572 – 575). Все пак не трябва да се забравя, че София е мястото, където е съсредоточено най-многобройно непроеизводително население, потенциален консуматор, както и постоянен местен пазар, където да се реализира чифлишката продукция.

Изследването на Софийския регион през периода XVI – началото на XIX век набелязва още важни тенденции, свързани с географското разпространение на аскери чифлиците. Най-широк географски обхват на тяхното разпространение е регистриран през XVI и първата половина на XVII век. От средата на седемнадесетото столетие се наблюдава стесняване на границите на пространството, в което могат да бъдат открити аскери чифлици в Софийската каза. Така по причина на все по-големия стремеж на чифликчиите към усвояване на максимално ефективни в стопанско отношение терени границите на географското разпространение се стесняват в северното, южно и западно направление, като през XVIII век се свиват до най-плодородните терени, които съвпадат изцяло с разпространението

на най-плодородните и лесни за обработване почви и най-близките до София селища. Наблюдава се също така намаляване интереса на представителите на османския елит към някои селища в региона, а увеличаване или зараждане на интерес към други селища с цел изграждане на аскери чифлици през разглеждания период. Като вероятна причина може да се посочи все по-големият интерес на аскерите към изграждане на по-ефективни и приходоносни чифлишки стопанства, т.е. търсене на най-подходящите условия за максимална стопанска ефективност при използването на минимални усилия и разходи. Но водещ фактор остава военно-политическата и икономическата обстановка в региона и в империята като цяло през осемнадесетото столетие, когато вследствие на отслабената провинциална власт и засилването на влиянието на местния елит се създават условия за разширяване на стопанствата (Andonova, 2013, pp. 125 – 181). Аналогични на софийския случай са регионите около Русе, Вудин, Никопол, Битоля, Караферие, Солун и Одрин (McGowan, 1981, pp. 134 – 135; Ganchev, 1962, p. 68; Dimitrov, 1958, pp. 87 – 95; Shusharova, 2022, pp. 418 – 487; Parveva, 2000, p. 53; Parveva, 2011, pp. 354 – 355; Anastasopoulos, Poullos, Spyropoulos, 2019, pp. 90 – 109; Papastamatiou, 2014, pp. 375 – 402).

Голям интерес представлява съвпадението на периодите, в които се забелязва драстичен спад или увеличаване броя на чифлишките стопанства, като цяло, в регионите около София и Русе, особено през XVIII век. Макар да са трудно проследими конкретните причини, довели до появата и съвпадението на тези периоди, тяхното съществуване паралелно в повече от един регион от българското пространство е факт, който изследването извежда на преден план. Все пак като водещ фактор в тези процеси въз основа на направените до момента изследвания може да се посочи данъчното облагане и свързаните с него реформи, както и запустяването на много от чифлиците в резултат на общоимперски и локални военни конфликти. Следвайки примера за Русе, очертан от Мария Шушарова, вероятно нарастването на броя на чифлиците, увеличаването на населението и разрастването на стопанствата следва да се обвърже с данъчно облагане. Липсата на немюсюлманското население в авариз дефтера от средата на XVIII век се дължи на концентрацията на същото население в градските чифлици (Shusharova, 2022, pp. 418 – 487). Факт, който се доказва от укриването на населението от данъчните регистратори, засвидетелствано от примерите на софийските чифлици и регистрациите на населението както през XVII век, така и в началото на следващото столетие (Andonova, 2013, pp. 254 – 262; Andonova, 2016, pp. 241 – 283). Причината вероятно се корени в начина на разпределяне на данъчните порции през осемнадесетото столетие на местно ниво, обвързано с данъчните реформи.

3.3. Структура и състав на чифлиците

Структурата, устройството, съставните чифлишки елементи и тяхното разположение са важен елемент от характеристиката на всяко едно такова владение, тъй като те разкриват неговата стопанска ефективност. Данните, извлечени основно от единични съдебни документи, които предоставят описание на границите, състава и структурата

на един аскери чифлик³⁷, сочат, че последният се състои, подобно на видинския чифлик, от мюлкова и мирийска, вътрешна и външна част. Описание и подробно разпределение на чифлишките съставни елементи се съдържат основно в документите за покупко-продажби на аскери чифлици (Андонова, 2013, pp. 182 – 195). С тази цел са подбрани няколко примера за аскери чифлици, разположени в Софийския регион през XVII – XVIII век, в които ясно са обособени „вътрешна“ и „външна“ част, както и мюлковите и мирийските съставни елементи на стопанствата:

Стопанството на покойния дефтер-кетхуда на Румелия – Хасан ага, разположено в с. Кациляне, се състояло от „вътрешна“ и „външна“ част. Към вътрешната част са описани: хамбарът, животните, наличният добив и инструментите. Към външната част спадали 13 броя ниви и ливада, чието владение се прехвърляло със съгласието на сахиб-и арза³⁸.

Чифликът на заимина Абдулазиз се състоял от вътрешна част, към която спадали зимни и летни стаи, 6 хамбара, фурна, кладенец. Външната част включвала 2 обора, място за зеленчукова и плодова градина, ливада и в съседство 8 ниви. Прехвърлянето на владението върху нивите и ливадите станало в присъствието на сахиб-и арза³⁹.

В документите са ясно обособени съставните елементи на чифлиците и тяхната принадлежност към съответната част на стопанството, а именно на „вътрешна“ и „външна“ част на чифлика. Тези означения невинаги съответстват на разделянето на същите на мюлк и мирие. Възможно е обособяването да е обвързано със своеобразна „опорна точка“, от която започва описанието на стопанството, т.е. къщата и постройките, и в зависимост от разположението и разстоянието, както и от това доколко съставните елементи образуват единна компактна структура, същите да бъдат зачислявани и към „вътрешната“, и към „външната“ част на стопанствата. Аналогично на всеки аскери чифлик, намерил разпространение в различни региони в българските земи или на Балканите, в софийските чифлици мирийските земи, в частност орните площи, са най-широко застъпеният елемент на този вид стопанства. Този факт е следствие от стопанския профил на софийските чифлици, определящ последните като земеделски ферми с преобладаващо производство на зърнени култури и предимно на пшеница, насочена по всяка вероятност към пазара.

Проучването на локализацията на чифлишките стопанства, като цяло, и на техните съставни елементи в Софийско през XVI – началото на XIX век свидетелства за стремеж на чифликчиите към подбор на имоти и земи, които били с обща граница или по възможност в непосредствена близост едни до други.

Али бей син на Ахмед през XVII век откупил дела от чифлика на покойната си съпруга, падац се на бейтълмала. Стопанството се състояло от къща и животни, определени като вътрешната част на стопанството. Външната част включвала 3 парчета лозя и 3 ниви в землището на с. Баткофче и в с. Петърч ливада. В документа изрично е записано, че за 6000 акчета били откупени къщата, лозята и животните и за 2000 акчета – нивите и ливадата⁴⁰.

Елхадж Хюсеин продал чифлик в с. Кривина, състоящ се от къща с лятна и зимна стая, кладенец, 4

37 Според законовите норми земите, които се числят към категорията мирие, т.е. обработваемите земи, владени с тапия, не фигурирали в наследствените описи (Inalcik, 1992, p. 153).

38 ТИБИ, т. VII, pp. 368 – 369.

39 ТИБИ, т. VII, pp. 239 – 240.

40 НБКМ, S 149, 146 – I и 40а – I (1684).

стаи за ратаи, място за бостан, хамбар, 2 плодови градини, чардак и малко двор, които били мюлковата част на чифлика. После е посочено, че със съгласието на сахиб-и арза били продадени и нивите, и ливадата. Всичко изброено заедно с няколко глави животни се намирало в с. Кривина. Освен тях била продадена и воденица близо до град София, спадаща към чифлика⁴¹.

Изворите маркират и случаи на нарушаване на закона, произтичащи именно от стремежа на чифликчиите към споменатото разположение на чифлишките елементи в една компактна структура с общи граници (може да посочим например разположението на чифлишките постройки на Ахмед беше в мерата на с. Чепинци). Ситуацията в Софийско обаче свидетелства, че общата граница може да бъде спазена, но в преобладаващите случаи чифлишките ниви, ливади и други земи и имоти следват производствената специализация на селското землище, при което същите се събирали предимно в общите производствени масиви, без да са долепени едни до други. Подобно на видинските аскери чифлици, които са изследвани в дълбочина по отношение на локализацията на стопанството и неговите съставни елементи спрямо землищата на селата, софийските чифлици също представят три типа разположение – вътре в землището, в непосредствена близост долепени до землището или върху земи, далеч извън селските землища. Освен това чифлишките елементи може да са събрани в землището само на едно-единствено селище, но може да бъдат пръснати в землищата и на две и повече селища. Софийският случай сочи, че разпръснатите елементи винаги били разполагани в землищата на съседни села (Andonova, 2013, pp. 196 – 205).

Изследването на Софийската каза през XVI – началото на XIX век доказва не само монокултурния, предимно зърнопроизводителен характер на аскери чифлика, но и свидетелства, че няма нововъведения в технологията на обработване на орните площи на този вид стопанства. Прилага се технологията и се използват сечива, които са типични за обикновените селски производители (Andonova, 2013, pp. 204 – 221). Вероятно това може да се обясни с факта, че именно последният е този, който се грижи за обработването на аскери чифлиците.

Примерите от софийските чифлишки стопанства свидетелстват за прилагането на робския труд. Това ставало единствено в началния период от съществуването на тези стопанства, т.е. през XVI и началото на XVII век. Робите били основно военнопленници на висши османски функционери – чифликчи, обозначаващи с термина гулями. Приходите на такъв вид чифлици често биват вакфирани⁴². В по-късен период могат да бъдат открити сведения предимно за използването на труда на сезонно и временно наемани работници срещу заплащане или на арендатори (Andonova, 2013, pp. 243 – 267). Ратаите били наемани като временни надничари за периода на усилен сезонна работа, но има и такива за половин или една година. Ратаите обикновено не притежавали имоти, макар понякога да притежавали свой добитък. Ортакчиите били обезземлени или малоимотни селяни, наемани да обработват земите в чифлика, като поделяли продукцията с чифликчията, което било типично за големите чифлици (Pargueva, 2022, pp. 159 – 196). Като тук се причисляват и постоянно пребиващите в чифлиците-села или в незаконно изградените големи чифлишки стопанства

41 НБКМ, S 312/1, 146 – I (1722).

42 Виж глава Андонова, П. *Вакъфът в българските земи, XV – началото на XIX век*.

скрита рая – обикновените данъкоплатци от селата, останали без имоти (Andonova, 2016, pp. 241 – 283).

В софийските документи откриваме данни за заплащането на ратаите, обозначени с термина тер оглани – момчета, наети за тежка физическа работа, вероятно сезонно наемани⁴³.

Например в наследствения опис на починалия чифликчия Шабан син на Мухрем, съставен през същата 1675 г., който имал чифлик в с. Слатина, откриваме сред неизплатените към момента на смъртта му негови задължения и такива към ратаи (тер оглан):

1/ [дълг] към Калин тер оглан, дадени като заплата (надница):

– пшеница киле 3 ½ шиник 1 = 954 акчета;

– надница 800 акчета;

– сол 10 оки = 30 акчета;

– сирене 10 оки = 50 акчета;

2/ [дълг] към Митьо тер оглан, дадени като заплата (надница):

– пшеница киле 3 ½ шиник 1 = 954 акчета;

– надница 800 акчета;

– сол 10 оки = 30 акчета;

– сирене 10 оки = 50 акчета;

3/ [дълг] към Златан тер оглан, дадени като заплата (надница):

– пшеница киле 3 ½ шиник 1 = 954 акчета;

– надница 800 акчета;

– сол 10 оки = 30 акчета;

– сирене 10 оки = 50 акчета;

4/ [дълг] към Димчо тер оглан, дадени като заплата (надница):

– пшеница киле 2 = 720 акчета;

– надница 600 акчета;

– сол 5 оки = 30 акчета;

– сирене 5 оки = 25 акчета⁴⁴

Ако следва да обобщим, то от седемнадесетото столетие нататък вече бил използван трудът на обикновения селянин за обработване на земите в аскери чифлиците в Софийско, подобно на чифлиците и в други изследвани региони, което обяснява вида на технологията и сечивата, които се използвали.

Тъй като софийските аскери чифлици били предимно зърнопроизводителни стопанства, зърнените култури били основната продукция, насочена към пазара. Отглежданите плодове и зеленчуци били в малки количества, което предполага, че са за лична консумация. С течение на времето се наблюдава все по-тясно специализирано производство, което по всяка

43 Значението на думата „тер оглан“ (ter oglan) е момче, наето за тежка физическа работа. За чифлиците би следвало да се приема, че става въпрос за земеделска работа по време на жътва, сеитба и прочие. James William Redhouse. An English and Turkish Lexicon. Edition 3. Istanbul 2006., p. 257. Стефка Първева предполага, че терминът „тер оглан“ е еквивалент на българския термин „момък“, с който са назовавани ратаите в съседните на София райони Кюстендилско, Радомирско, Дупнишко, Краището и Македония. (Parveva, 2022, p. 163 и цитираната там литература).

44 S 12, 82-I. (Андонова, 2013, pp. 263 – 264). Документът е анализиран и от Росица Градева и Стефка Първева (Parveva, 2022, pp. 163 – 164; Gradeva, 2005, p. 254).

вероятност може да бъде обяснено със засилващия се интерес на представителите на османския елит към чифликчийството и извличането на по-големи приходи от чифлишката продукция.

3.4. Големина на аскери чифлиците

Не съществува цялостно изследване или единна скала с критерии или дори хипотеза относно размерите, големината и въобще какво следва да разбираме под малък, среден или голям аскери чифлик. Но българските и чуждите изследователи на базата на сравнение и прилагане на различни методи за определяне на големината са единни в мнението си, че аскери чифлиците в Османската империя били предимно малки стопанства. В по-ограничени случаи големи стопанства от порядъка на 80 – 100 чифта (~ 8 000 – 10 000 дка) съществували, но в определени региони. Това били особения тип чифлици-села в различни региони на Балканите, в Анадола, Египет, Сирия в края на XVIII век. Обикновено те се появявали в крайбрежни райони или по главни пътни артерии. Трябва обаче внимателно да се прави разлика, според Халил Иналджък, дали става въпрос за обикновен аскери чифлик, или за чифлик-село, а в някои случаи дори, както във Видинско се срещат, агаларски села в края на XVIII век или тези, които авторът определя като “plantation-like farms” (Inalcık, 1985, pp. 114 – 115).

В района на Битоля според Брус Макгауън аскери чифлиците през XVIII – началото на XIX век разполагали с площ средно от 2,6 чифта. Най-голямото стопанство имало площ от 12 чифта (McGowan, 1981, p. 74, 79, 164). Малки по размер остават стопанствата и в околностите на Солун (Parastamatiou, 2014, p. 381). В района на Одринско в средата на XVII век Стефка Първева открива чифлици със средно от 6,7 чифта площ, като най-големият бил с площ от 34,8 чифта (Parveva, 2011, p. 357). В района на Видинско през втората половина на XVII и през XVIII век размерите на стопанствата както според Христо Гандев, така и според Халил Иналджък се движили между 30 и 500 хектара (~ 300 – 5000 дка) (Gandev 1962, pp. 64 – 65; Inalcık, 1985, p. 123). В района на Полог в Македония през осемнадесетото столетие средно били около 14 хектара и достигали до 625 хектара (McGowan, 1981, p. 165). А в Западен Анадол XVIII – началото XIX век чифлиците били с размери средно между 1000 и 8000 дъонлюма, или 90 – 734 хектара (~ 1000 – 8000 дка) (Inalcık, 1985, p. 117).

В историографията се използват различни подходи за определяне на големината на аскери чифлиците, съществували в Османската империя през XVI – началото на XIX век. Като цяло, подобна задача остава изключително трудна, от една страна, заради липсата на единни критерии за категоризация на стопанствата като малки, средни или големи, а от друга – поради регионалните специфики и факторите, които оказват влияние върху големината на чифлишките стопанства, обект на изследване. Подходите за определяне на големината на един аскери чифлик, както вече беше споменато, са свързани с изчисляване на общата площ на стопанствата, изчисляване на размерите на техните орни площи или въз основа на броя на чифлишката рая. Аскери чифлиците могат да бъдат категоризирани и на базата на оценката на съставните елементи, включена в документите за покунко-продажба или посочена в наследствените описи на починалите аскери чифликчи. Всички те се определят от спецификата на използваните документи.

В изключително редки случаи са посочени някакви размери на чифлиците или на техните

съставни елементи в изворите. В преобладаващата ситуация данните, с които изследователите разполагат, са косвени и налагат не само прилагането на няколко различни подхода, но в някои случаи и на сложни изчисления. Въпреки регионалните специфики в историографията може да се обобщи, че типичният чифлик, разпространен на Балканите може да се определи като средно по големина стопанство с обща площ на всички съставни елементи в максимален размер до 12 или докъм 30 чифта, т.е. около 1000 или 2000 дка (Parveva, 2011, p. 357; McGowan, 1981, p. 74, 79, 164). Най-често срещаните чифлици на Балканите са с размери не повече от 2 – 3 чифта (около 150 – 250 дка). По-големи стопанства са изключения, разпространени са в по-малка степен и са съсредоточени в определени зони от Балканския полуостров. Освен това изследователите достигат до извода, че от една страна, концентрацията на аскери чифлици е по-голяма в балканските провинции на Османската империя, но от друга страна, както споменахме, и там тяхното разпространение е неравномерно – в териториите около пристанищата, т.е. в крайбрежните зони, чифлиците намират по-широко разпространение в сравнение с вътрешността на полуострова (McGowan, 1981, pp. 78 – 79).

За определяне големината на софийските аскери чифлици се използват различните засвидетелствани в историографията методи, като се прилага сравнителен анализ между получените данни. В изследването се залага основно на най-подробната информация, която се съдържа в изворите – оценката на техните съставни елементи. Освен споменатата оценка са използвани и данните за добивите от зърнените култури и броя на работния добитък. Чрез изчисления на базата на последните е направен опит да се определят размерите на орните площи на различните по големина чифлишки стопанства. Така се формира единна скала за категоризиране на софийските аскери чифлици, съобразена с данните за използваните критерии в други изследвани региони на Османската империя и в частност в българските земи. Изследването върху аскери чифлиците в Софийско през XVI – началото на XIX век свидетелства, че разпространението и големината на този вид стопанства са по-скоро аналогични с регионите около Одрин, Солун и в Македония, а големите стопанства, типични за районите около Видин, Русе или в други подобни крайбрежни територии, се срещат в по-ограничена степен.

Изводите, до които отвежда направеното проучване, сочат, че като цяло, размерът на стопанствата, засвидетелствани на територията на Софийската каза през XVII – началото на XIX век, остава малък, т.е. типичният за региона аскери чифлик разполага с ниви, които се засяват всяка година и дават реколта от различни зърнени култури между 3 и 10 чифта (250 – 760 дка)⁴⁵. Преобладават стопанствата, чиято площ на засяваните ниви е между 2 и 5 чифта (150 – 300 дка). Такъв тип стопанства действително произвеждат за пазара, т.е. биха разполагали с излишък, който да бъде реализиран и да донесе приходи на своя владеец. Немалък е обаче процентът на малките чифлици, чиято площ на засяваните със зърно ниви едва достига до 1,5 – 2 чифта (115 – 150 дка). Стопанства с подобни размери не могат да бъдат определени като типичен аскери чифлик, произвеждащ за пазара с цел печал-

45 Изследванията сочат, че в някои случаи аскери чифлиците могат бъдат многократно по-обширни от райетските, но това не изключва съществуването на по-големи по размер от базовия райетски чифлик, владение на селяни. В района на Одринско през втората половина на XVII век например могат да бъдат открити селяни, които владеели земи с размер между 4 и 9 чифта (Parveva, 2000, pp. 46 – 48, p. 56).

ба. Големите стопанства с по-няколко хиляди декара площ, които дават и голям излишък, се срещат в редки случаи (Andonova, 2013, pp. 225 – 243).

3.5. Продукция и излишък на чифлиците

Наред с определяне големината на софийските аскери чифлици, трудна за настоящото изследване задача се оказва и определянето на излишъка и на печалбата, получени от софийските аскери чифлици, което е един от основните критерии, предопределили интереса на османския елит към чифликчийството. В хода на изследването се прави опит да се изчисли евентуалното количество на произвежданите в софийските стопанства зърнени култури и на излишъка, който е бил насочван към пазара. Използвани са постиженията по въпроса в историографията, свързани, както с изследване продуктивността на зърнените култури, така и за методи, по които да бъдат изчислени евентуалният добив и излишъкът от единица орна площ за някои изследвани османски райони през разглеждания период (Parveva, 2011, p. 155 и сл.). Така се достигна до няколко важни извода, касаещи зърненния излишък, който можел да се получи от аскери чифлиците в Софийския регион.

Данните от изследването сочат, че един малък аскери чифлик би получил излишък между 400 kg и 1 t зърно. Средно малките стопанства разполагали с излишък от около малко над един тон до близо 3 тона зърно. Средните по големина чифлици в Софийско ще получат евентуално излишък от порядъка на 3,5 – 7 t зърно. За средно големите чифлици е изчислен излишък от зърно между 7,5 и 11 t. Между 11,5 t и 30 t зърно може да бъде получен като излишък от големите стопанства в региона. А чифлици с излишък над 30 t обозначаваме като много големи стопанства (Andonova, 2013, pp. 232 – 235; 276 – 383; 512 – 513).

За сравнение може да се спомене, че от един райетски чифлик в селата в Югозападен Пелопонес през втората половина на XVII век се получава реколта от 67 – 136 килета (1719 kg – 3490 kg). След като са направени същите отчисления, каквито са направени и от добива на зърно, получен от софийските аскери чифлици, се оказва, че селяните от Пелопонес разполагали с излишък между 168 – 1559 kg. В този смисъл, след приспадане на количеството зърно за десетъка и salarieto, за предстоящата сеитба и за храна на домочадието от пожънатото зърно оставал излишък между 10 и 45 % от цялата реколта (Parveva, 2011, p. 155).

Както се вижда, с почти подобно количество излишък разполагали и малките аскери чифлици в Софийската каза. Така малките и средно малките софийски стопанства със засети площи до 2,5 – 3 чифта дават реколта, с която могат да се покрият разходите и задълженията и да се осигури прехраната на семейството на чифликчията или да се подпомогне поддържането на неговия жизнен стандарт. Средните по големина стопанства могат да дадат излишък, който да бъде реализиран на пазара, но в мащаби, които едва ли могат да се свържат с износната търговия. Реализирането на излишъка от чифлиците с до 5 – 6 чифта засети със зърно ниви се е ограничавало до местния пазар в София и може би до включването им в платените държавни доставки. Количеството на продукцията на средно големите стопанства вече предполага, в зависимост от връзките и положението на владелеца, евентуален износ извън пределите на Османската империя. Големите и много големите чифлишки стопанства с добиви, получени от засети със зърно ниви с площ над 9 – 10 чифта, разполагат с излишък между 12 и 80 тона, което количество предполага по-големи възможности за

включването на чифлишката продукция в износната търговия (Andonova, 2013, pp. 232 – 239; 276 – 383; 413 – 490; 512 – 513).

Данните от проведеното изследване свидетелстват, че само около половината аскери чифлици, съществували през целия разглеждан период от XVII до началото на XIX век на територията на Софийската каза, са давали такова количество излишък от зърно, което, реализирано на пазара, би донесло реална печалба на своя владеец. Не е възможно да се определи конкретно пазарът, към който се насочвал за реализиране зърненият излишък на изследваните чифлици. Данните дават основание да се заключи, че основната дестинация за реализиране на чифлишката продукция е местният пазар в самия град. Съществуват податки за включването на чифликчиите в държавните доставки, което предполага, че част от зърнения излишък е бил реализиран и чрез „държавната търговия“. Предполага се, че износната търговия също е представлявала интерес, поне за владелиците на големи чифлишки стопанства в региона през XVI – началото на XIX век. И все пак ясно проличава, че макар аскери чифликът да има връзка с търговските отношения на Османската империя, не се наблюдават периоди на сериозно активизиране на чифликчийството, нито никакви промени в броя или големината на този вид стопанства в Софийската каза, които да бъдат свързани с външната търговия, т.е. да бъдат резултат от активизирането на същата. Освен това аскери чифлиците не дават тласък за развитие на вътрешната или външната търговия на Османската империя, но активно се включват в нея. С това те носят приходи на представителите на османския елит във всеки един период от XVI до началото на XIX век. За това неуминуемо допринася и забраната за износ на жито в Османската империя, което усложнява включването на чифлишките стопанства, чийто профил се вписва изцяло в зърнопроизводството в износната търговия (Andonova, 2013, pp. 232 – 239; 276 – 383; 413 – 490; 512 – 513).

Тук следва да се има предвид, че не бихме могли да включим в общата констатация онези чифлици, към които в конкретен период са включени незаконно присвоените земи и са настанени селяните, укрити от събирачите на данъци и от държавата. Този тип стопанства, както вече отбелязахме, са адекватни на стопанската и политическата обстановка в конкретен регион и в конкретен отрязък от време, осигурявайки временни условия за натрупване на печалба от незаконно владените земи, получената продукция от тях и укритите работници селяни, но и за тях в повечето случаи липсват документиранни данни, по които да изчислим размер, продукция и излишък. Изключение прави чифликът на Вели ефенди в с. Враждебна в началото на XVIII век, който разполагал със 7 – 8 хиляди джонюма площ и след нужните изчисления може да се допусне, че евентуално разполагал с излишък от 90 т. зърно (Andonova, 2016, pp. 271 – 277).

Такъв тип чифлици остават обект на спонтанно възникналата анархия в определен регион в резултат на данъчно облагане и разбягване на селяните, на военна обстановка, продукувана от имперските походи или локални военните конфликти, от реформите в данъчното облагане и от загубата на контрол от страна на централната власт в провинциалните владения. Те не дават облика на масовия аскери чифлик нито в Софийския, нито в който и да е друг регион в българските или изобщо балканските земи до първите десетилетия на XIX век.

3.6. Значение на чифлиците за османския елит

Отчитайки периодите на икономическа криза в Османската империя, обезценяването на паричните единици, вероятно най-сигурният начин да се съхрани средствата на един аскери, е било влагането им в имот, който не само да възвърне вложенията, но и да му донесе допълнителни приходи. В този смисъл, аскери чифлиците могат да се възприемат като евентуално средство, в което представителите на османския елит са влагали натрупаните парични средства. Неслучайно през целия XVII век аскерите са владеели освен чифлици още ханове, дюкяни, различни работилници, складове и т.н. Всички тези имоти освен това могли да осигурят възвращаемост на вложените пари от страна на представителя на османския елит (Andonova, 2021, pp. 125 – 149; Andonova, 2013, pp. 384 – 403). Разпространението на голям брой малки по площ аскери чифлици в Софийско, подобно и на другите изследвани региони, предполага, че този вид стопанства, са имали значение за своя владеец и като маркер на социално положение, израз на стремежа към висок престиж в обществото.

Изследването позволява периодът от края на XVII век и цялото осемнадесетото столетие да се определи като време, в което аскерите започват да се занимават сериозно с чифликчийството. Те влагат своите средства, натрупани от откупуване на данъци и лихварство, не толкова в закупуването на стопанства, колкото в тяхното развитие и разрастване. Изграждането на по-голямо чифлишко стопанство и реализирането на получената продукция са обвързани с преодоляване на конкуренцията, с рисковете от фалит, както и с променящите се икономически и търговски отношения. Резултатът бил въпрос на връзки, средства и положение в обществото, които през XVII – началото на XIX век динамично се променят (Andonova, 2021, pp. 125 – 149). Поради тази причина изключителна роля за успешната реализация на продукцията изиграват социалният статут, служебното и материалното положение на самите владетели на аскери чифлици.

На базата на изследването на социалното и служебното положение на софийските чифликчии през XVI – началото на XIX век, тяхното богатство и дейности извън служебните задължения се установява, че подобно на други изследвани региони аскерите чифликчии били представители както на нисшия, така и на висшия османски елит. Въз основа на направения анализ на почетните титли и звания, прикрепени към личните имена на владетелите, се открива, че преобладават представителите на еничарското съсловие, но сред тях откриваме още различни представители на религиозно-правните и образователните институции на Османската империя, тимариоти и други военноадминистративни служители. По-специфичното е, че ситуацията в Софийско, явно, не предполага интереса на висшия османски елит, включително от столично ниво. Малкият брой големи стопанства в каза София, за които има информация за целия разглеждан период (XVI – началото на XIX век), е показателен сам по себе си. Още повече че сред владетелите не се откриват по-значими в обществено-политическия и социалния живот представители на османския елит. Напротив, неясният профил на някои владетели на най-големите аскери чифлици в Софийско отличава ситуацията тук от други проучени региони, в които интересът на османския елит е по-видим и намира израз в по-интензивно присъствие на едри аскери чифлици (Andonova, 2013, pp. 276 – 411).

Изследването свидетелства, че съществува тясна връзка между социалния и служебния

статут на чифликчията и големината на неговото стопанство. Установеният по принцип модел би трябвало да се подчинява на следната обвързаност: колкото по-висок пост заемал въпросният чифликчия в структурите на армията и администрацията, с колкото по-голямо местно влияние и политическа власт разполагал, колкото повече хора, полезни за неговия бизнес, можел да контролира или подкупи и с колкото повече пари разполагал и колкото по-благоприятни възможности имал, за да реализира на по-добра цена чифлишката продукция, част от която неименуемо е укрил от данъкосъбирачите, толкова по-голям чифлик притежавал. В преобладаващите случаи чифликчийството било съчетано с друг вид бизнес или дейност, основно откупването на данъци и лихварство, чиито приходи формират основата на богатството на софийския елит (Andonova, 2016, pp. 129 – 145).

Факт е обаче, че аскери чифликът допъва и се вписва в цялостната структура на икономическото и политическото положение на аскерите, натрупани от лихварство, откупничество или извлечени от възможностите, предоставени от аянството. Именно комбинирането на средствата както от споменатите дейности, така и от чифликчийството, гарантирало печалба. И макар в историографията да се изтъква, че богатството на чифликчиите се дължи не толкова на чифликчийството, колкото на откупничество или на други финансови дейности софийските чифлици свидетелстват, че всъщност приходите от всички тези дейности, наред с чифликчийството, са взаимно свързани. Изводите, които са направени на базата на примери от Софийския регион (Andonova, 2013, pp. 385 – 403), не са изключение от изводите, до които се достига за същността и значението на аскери чифлиците в други региони на Османската империя. Макар развитието на чифликчийството в изследвания регион да няма голям размах, какъвто може да бъде засвидетелстван в отделни региони на Османската империя през XVI – началото на XIX век, които следва да се разглеждат по-скоро като изключение за империята, процесите и тенденциите, които се набелязват, са идентични.

4. Заключение

Част от изследователите смятат, че чифликът не може да получи едно-единствено и точно определение, а генезисът и развитието му са твърде сложни и комплексни, свързани с много вътрешни и външни фактори. Изследването върху аскери чифлиците в Софийско, както и направените до този момент изводи, го доказват. Ако трябва да се обобщят изводите от направеното изследване и да се сравнят с изнесеното в историографията, едва ли ще може да се приближим към единна дефиниция на аскери чифликът.

По-скоро може да се потърси отговор на въпроса какво всъщност отличавало аскери чифлика от останалите чифлишки форми, съществували в Османската империя паралелно с него през периода от XVI – началото на XIX век. Аскери чифликът е поземлено владение, понякога с големи размери, в което производството било монокултурно и основно с пазарна насоченост. Редица фактори оказват влияние върху неговия генезис, развитие и стопанска ефективност. Сред тях от изключително значение са екологичните и географските условия, развитието на търговските отношения, промените в икономическото и политическото развитие в Османската империя, социалното и служебното положение на неговия владеец. Но най-голям интензитет на процесите, свързани с появата, нарастването на броя

и разрастването на чифлиците и заселването на по-голям брой население в границите им, се наблюдава в контекста на военно-политическата обстановка и съпътстващата я нужда от приходи в полза на хазната. Наред с това реформите в отговор на финансовите затруднения, които водят до появата на нови и по-тежки данъци и такси, до промяна в начина на тяхното събиране, осигуряват условия за заграбването на повече и по-големи по площ земи и прикрепянето им към чифлиците, осигуряването на работна ръка, която намира спасение от дължимите данъци посредством нейното укриване от събирачите, използвайки затрудненото положение на централната власт в контекста на невъзможността да събере приходите към хазната или в назряващата анархия на набиращата все по-голяма сила и власт аянска институция.

По състав, структура и технология на обработване софийският аскери чифлик не се отличавал от райетското стопанство, както и от съществуващите през XVI – началото на XIX век в други региони аскери чифлици. Правомощията на чифликчията върху стопанството и земята също били идентични с тези на обикновения производител. Но фактът, че производителят и владеецът на този вид чифлишко стопанство не са едно и също лице, определя една съществена отлика между аскери чифлика и райетското чифлишко стопанство. Освен това тази отлика е една от съществените характеристики на аскери чифлиците – владеецът не е обикновеният селянин, а представител на османския елит, т.е. на съсловието аскери. Интересът на съсловието аскери към влагане на паричните средства, към трупане на печалба и богатство чрез реализиране на чифлишката продукция на пазара, обвързаността на спечелените и на вложените в чифликчийството средства с останалите дейности и бизнес или финансови операции, с които се занимавал владеецът, определят друга основна характеристика на аскери чифлика. Този вид стопанства могат да се определят като средство за влагане и печелене на пари от страна на чифликчиите, имат основно пазарна насоченост и са обвързани с икономическата и политическата конюнктура в Османската империя, която в определени периоди се променя динамично.

Интересът към аскери чифлика от страна на представителите на османския елит се оказва траен през целия разглеждан период. Единствено възможността на чифликчията да заобиколи законовите рамки, да заграби незаконно земя, да укрие данъците от получената продукция и да си осигури работна ръка чрез укриване на населението от данъчните служби, може да доведе до формирането на голямо стопанство с висока печалба. Такъв вид стопанства остават ограничени във времето и зависими от конкретната политическа и икономическа обстановка в региона и в самата държава. Съществуването на голям брой малки и средни по големина аскери чифлици насочва към заключението, че типичният аскери чифликът следва да се възприема и като маркер за социален престиж и по-високо положение в обществото на неговия владеец. Всичко това превръща аскери чифлика в едно комплексно средство за влагане на средства, натрупване на богатство и престиж на съсловието аскери. Последните не се задоволявали със служебните си приходи и ги съчетавали с приходите от различни дейности, до които се домогвали благодарение на властта, влиянието и служебното си положение. Сред тези дейности – и най-важното във връзка с тях, като лихварство, откупвачество и посредничество в държавните доставки, намирало място и чифликчийството. Така аскерите чифликчии участвали в промяната на османския социален модел, в преформулирането на задълженията и функциите на съсловието аскери. Все по-често те

пренебрегвали служебните си задължения и се занимавали с несвойствени дейности. Всичко това разграничава чифлика, обект на изследване, от останалите чифлишки стопанства, намерили разпространение в Османската империя през XVI – началото на XIX век и насочва към употребата именно на термина „аскери чифлик“ като най-адекватен за обозначаване на това явление, типично за представителите на категорията аскери. Явление, което намира своето място в аграрната икономика в българските земи през целия разглеждан период и което има своето отражение върху земевладението и живота на обикновения селянин.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300 – 1914.* 1995. Inalcık, H., D. Quataert (eds). Cambridge University Press.
- Anastasopoulos, A., S. Poullos, Y. Spyropoulos. 2019. The Spread of Çiftliks (Large Estates) in the Eighteenth-Century Ottoman Balkans: The Case of the District of Veroia. In: *History, Culture and Research*, vol. 3, D.-C. Rogojanu and G. Boda (eds), Târgoviște: Cetatea de Scaun, pp. 90 – 109.
- Andonova, P. 2012. Environment as a Factor for the Efficiency of the Farms. The Sofia Region in the 16th – early 19th centuries. In: *Collegium Historicum*. Vol. 2. Sofia: University Publishing House “St. Kliment Ohridski” [Андонова, П. 2012. Екологичната среда като фактор за ефективността на чифлишките стопанства. Софийският регион през XVI – началото на XIX век. В: *Collegium Historicum*. Том. 2. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“], pp. 589 – 613.
- Andonova, P. 2013. *Askeri Çiftliks in the Bulgarian space. Sofia's Kaza in the 16th – beginning of the 19th century.* (unpublished dissertation, Sofia: Sofia University “St. Kliment Ohridski”) [Андонова, П. 2013. *Аскери чифлиците в българското пространство. Софийската каза през XVI – началото на XIX век* (непубликувана дисертация, София: Софийски университет „Св. Климент Охридски“].
- Andonova, P. 2013a. Power and Influence of the Ottoman Ruling Class in Landed Property: Askeri Chiftliks in the Region of Sofia in the Sixteenth to Eighteenth Centuries. In: *Power and Influence in South-Eastern Europe 16th – 19th century*. Baramova, M., P. Mitev, I. Parvev, V. Racheva (eds). Berlin: LIT Verlag, pp. 87 – 96.
- Andonova, P. 2016. Askeri Çiftlik – Vakf – State. The Çiftlik of the Mütevelli of Sofu Mehmed Pasha's Vakf in the beginning of the 18th Century: Genesis, Development, Violation of the Law, Profits. In: *Towards the life of the European Provinces of the Ottoman Empire in the 15th – 19th Centuries*. Parveva, St., O. Todorova (eds). Sofia: „Gutenberg“ Publishing House. [Андонова, П. 2016. Аскери чифликът – вакъфът – държавата. Чифликът на мютевелията на вакъфа на Софу Мехмед паша от началото на XVIII век – генезис, развитие, злоупотреби, печалба. В: *Из живота на Европейските провинции на Османската империя през XV – XIX век*. Ст. Първева, О. Тодорова (ред). София: ИК „Гутенберг“, pp. 241 – 284.
- Andonova, P. 2021. The Wealth of the Askeri Çiftlik-holders in Sofia (17th – the first decades of the 19th Centuries. In: *Contributions to Bulgarian Oriental Studies*. Stoilova, a., N. Gramatikova, R. Kovachev (eds), Sofia: NBKM “St. st. Cyril and Methodius”. [Андонова, П. 2021. Богатството на софийските чифликчи-аскери, XVII в. – 30-те години на XIX в. В: *Приноси към бъл-*

- гарската ориенталистика. Юбилеен сборник. Стоилова, А., Н. Граматикова, Р. Ковачев (съст). София: НБКМ „Св. Св. Кирил и Методий“] pp. 125 – 155.
- Andonova, P. 2022. Voynuk or Askeri? The Transformation of the Voynuk Landholdings into Askeri Çifliks in the Context of the Ottoman Socio-Economic History. In: XVIII. *Türk Dili ve edebiyatı tarihi*. Hazırlayanlar Semiha Nurdan – Muhammed Özler. Ankara, pp. 379 – 408.
- Berov, L. 1956. The Agrarian Movement in Eastern Rumelia during the Liberation. *Istoricheski pregled – Historical review*, vol. 12, no. 1. [Беров, Л. 1956. Аграрното движение Източна Румелия по време на Освобождението. *Исторически преглед*, год. 12, бр. 1], pp. 3 – 35.
- Berov, L. 1978. The Role of Compulsory Public Deliveries in the Internal and Foreign Trade of the Bulgarian Lands in the 16th – 19th centuries, In: *From the history of trade in the Bulgarian lands in the 15th – 19th centuries*. Sofia: Bulgarian Academy of Sciences Publishing House [Беров, Л. 1978. Ролята на задължителните държавни доставки във вътрешната и външната търговия на българските земи през XVI – XIX в., В: *Из историята на търговията в българските земи през XV – XIX в.* София: Издателство на БАН], pp. 107 – 152.
- Braudel, F. 1998. *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Vol. 1. V. Tarnovo: Abagar Publishing House [Бродел, Ф. 1998. Средиземно море и средиземноморският свят по времето на Филип II. Книга първа. В. Търново: изд. Абазар Холдинг].
- Frankgakis-Syrett, E. 1991. The Trade of Cotton and Cloth in Izmir: from the second half of the eighteenth century to the early nineteenth century. In: *Landholding and commercial agriculture in The Middle East*. Keyder, Ç., F. Tabak (eds). Albany: State University of New York Press, pp. 97 – 113.
- Faroghi, S. 1999. *Approaching Ottoman History. An introduction to the sources*. New York.
- Faroghi, S. 1980. Land Transfer, Land Disputes and askeri Holdings in Ankara (1592 – 1600). In: Mantran, R. (ed.), 1980. *Mémoire Ömer Lütfi Barkan*. Paris, pp. 87 – 99.
- Faroghi, S. 1991. Wealth and Power in the Land of Olives: Economic and Political Müridzade Hacı Mehmed Agha, Notable of Edremit. In: *Landholding and commercial agriculture in The Middle East*. Keyder, Ç., F. Tabak (eds). Albany: State University of New York Press, pp. 77 – 96.
- Gandev, H. 1962. *Emergence of the Capitalist Relations in the Farm economy of Northwestern Bulgaria in the 18th century*. Sofia: Academy of Sciences Publishing House. [Гандев, Хр. 1962. Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII век. София: Издателство на БАН].
- Gara, E., Anastasopoulos, A. 2015. The Rural Hinterland of Karaferye: Settlements, Divisions, and the Çiftlik Phenomenon (Seventeenth-Eighteenth Centuries), In: Elias Kolovos (ed.), 2015. *Ottoman Rural Societies and Economies*. Halcyon Days in Crete VIII. A Symposium Held in Rethymno, 13 – 15 January 2012. Rethymno: Crete University Press, pp. 261 – 291.
- Georgieva, Tz. 1999. *Space and Spaces of the Bulgarians 15th – 17th centuries*. Sofia: Izdatelstvo LIK. [Георгиева, Цв. 1999. Пространство и пространства на българите XV – XVII век. София: Издателство ЛИК].
- Georgieva, Tz. 1988. *The janissaries in the Bulgarian Lands*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Георгиева, Цв. 1988. Еничарите в българските земи. София: Наука и изкуство].
- Gradeva, R. 2005. Towards a Portrait of ‘The Rich’ in Ottoman Provincial Society: Sofia in 1670s. In: Anastasopoulos, A. (ed.), 2005. *Provincial Elite in the Ottoman Empire*. Rethymno, Crete University Press, pp. 147 – 197.

- Grozdanova, E., S. Andreev. 1996. Categories of Population with Special Duties and Status - 16th century Legal Norm and Actual Practice. In: *The Bulgarian 16th Century*. Sofia: NBKM "St. St. Cyril and Methodius". [Грозданова, Е., Ст. Андреев. 1996. Категории население със специални задължения и статут – правна норма от XVI в. и реална практика. В: *Българският шестнадесети век*. София: Издателство на НБКМ „Св. Св. Кирил и Методий“], pp. 29 – 48.
- Hristov, H. 1961. Some problems of the transition from feudalism to capitalism in the history of Bulgaria. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 3. [Хрустов, Хр. 1961. Някои проблеми на прехода от феодализъм към капитализъм в историята на България. *Исторически преглед*, № 3, pp. 83 – 107].
- Hristov, H. 1976. *The agrarian question in the Bulgarian National Revolution*. Sofia: Nauka i izkustvo [Хрустов, Хр. 1976. *Аграрният въпрос в българската национална революция*. София: Наука и изкуство].
- Inalcik, H. 1980. Military and Fiscal Transformation. *Archivum Ottomanicum*, vol. VI, pp. 283 – 337.
- Inalcik, H. 1985. The Emergence of Big farms, Çiftliks: State, Landlords and Tenants. In: *Contributions a l'histoire economique et sociale de l'Empire Ottoman. Collection Tucica, III* (Louvain: Editions Peeters), pp. 105 – 126.
- İslamoğlu, H., Ç. Keyder, 1987. Agenda for Ottoman history. In: İslamoğlu-İnan, H. (ed.), 1987. *The Ottoman Empire and the World Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 42 – 62.
- Keyder, Ç. 1991. Introduction: large-scale commercial agriculture in the Ottoman Empire? In: Keyder, Ç., F. Tabak (eds), 1991. *Landholding and commercial agriculture in The Middle East*. Albany: State University of New York Press, pp. 1 – 15.
- Khoury, D. 1991. The Introduction of Commercial Agriculture in the Province of Mosul and its Effects on the Peasantry, 1750 – 1850. In: *Landholding and commercial agriculture in The Middle East*. Keyder, Ç., F. Tabak (eds). Albany: State University of New York Press, pp. 155 – 172.
- Kosev, D. 1956. To the clarification of some problems about the History of Bulgaria. *Istoricheski pregled – Historical review*, XII, no. 3, pp. 26 – 62. [Коцев, Д. 1956. Към изясняване на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX век. *Исторически преглед*, год. XII, кн. 3, с. 26 – 62].
- Kunt, M. 1983. *The Sultan's Servants: The transformation of Ottoman Provincial Government, 1550 – 1690*. New York.
- Laiou, S. 2010. Some Considerations Regarding Çiftlik Formation in the Western Thessaly, Sixteenth – Nineteenth Centuries. In: Kolovos, E., Ph. Kotzageorgis, S. Laiou, (eds), 2010. *The Ottoman Empire, The Balkans, the Greek Lands: Toward a Social and Economic History*. Istanbul: The Isis Press, pp. 255 – 278.
- Lamprakis, D. 2020. Çiftlik Formation and Transformation of Land Ownership in the Kazas of Serfice, Çaharşenbe, and Eğri Bucak (1820 – 1850). *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, Vol. 7, no. 1, Chasing the Ottoman Early Modern (Spring 2020). Indiana University Press, pp. 146 – 172.
- McGowan, B. 1981. *Economic life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land 1600 – 1800*. USA.
- Mitev, P. 1999. *The Bulgarian Renaissance. A course of lectures*. Sofia: Polis. [Митев, Пл. *Българското Възраждане. Лекционен курс*. София: Полис].

- Mutafchieva, V. 1993. Agrarian Relations in the Ottoman Empire during 16th – 17th centuries. In: Mutafchieva, V. *Ottoman Socio-Economic History. Selected Compositions*. Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, pp. 1 – 188. [Мутафчиева, В. 1993. Аграрните отношения в Османската империя през XVI – XVII в. В: *Османска социално-икономическа история. Избрани съчинения*. Издателство на БАН, с. 1 – 188].
- Mutafchieva, V. 1993a. Towards the Question of the Chiftliks in the Ottoman Empire during 14th – 17th centuries. In: Mutafchieva, V., *Ottoman Socio-Economic History. Selected Compositions*. Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences, pp. 219 – 243. [Мутафчиева, В. 1993. Към въпроса за чифлиците в Османската империя през XIV – XVII в. В: *Османска Социално-икономическа история. Избрани съчинения*. София: Издателство на БАН, pp. 219 – 243].
- Nagata, Y. 1976. *Some Documents on the Big Farms (çiftliks) of the Notables in Western Anatolia*. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa.
- Nagata, Y. 2005. Ayan in Anatolia and the Balkans during the eighteenth and nineteenth centuries: A case study of the Karaosman oğlu family. In: Anastasopoulos, A. (ed.), 2005. *Provincial elites in the Ottoman Empire*. Crete University Press, Rethymno, pp. 269 – 290.
- Papastamatiou, D. 2014. The Structure, Content and Development of Large Estates in the Environs of Salonica during the Period 1697 - 1770. In: *Festschrift in Honor of Ioannis P. Theodorides. II. Studies on the Ottoman Empire and Turkey*. E. Balta, G. Salakidis, Th. Stavrides (eds). Istanbul: The Isis Press, pp. 375 – 402.
- Parveva, S. 2000. Structure of the Agrarian and Social Space in the village of the Balkans in the second half of the 17th century: the District of Odrin in 1669. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 1 – 2, pp. 22 – 81. [Първева, С., 2000. Структура на аграрното и социалното пространство в селото на Балканите през втората половина на XVII век: районът на Одрин в 1669 г. *Исторически преглед*, 1 – 2, с. 22 – 81].
- Parveva, S. 2003. Control and Organization of the Agrarian Space of the city in the XVII century. In: *Contrasts and conflicts “Behind the scenes” in the Bulgarian Society in the XV – XVIII century*. Sofia, pp. 255 – 337. [Първева, С., 2003. Овластяване и организация на аграрното пространство на града през XVII век. В: *Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV – XVIII век*. София, с. 255 – 337].
- Parveva, S. 2011. *Land and People during 17th – First Decades of 18th Century. Reclamation and Organization of the Agrarian and Social Space in the Central and Southern Balkans under the Ottoman rule*. Sofia: Academic Publishing house „Prof. Marin Drinov“. [Първева, С., 2011. *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овластяване и организация на аграрното и социалното пространство в Централните и Южните Балкани под османска власт*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- Parveva, S. 2022. *Wealth and Poverty in the Rural Communities in the Province of Rumeli in the 17th – 18th Century. Research and Documents*. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences. [Първева, С., 2022. *Богатство и бедност сред селските общности в провинция Румелия през XVII – XVIII в. Изследване и документи*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“].
- Radushev, E. 1995. *Agrarian Institutions in the Ottoman Empire in the 17th – 18th Centuries*. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences. [Рагушев, Евз. 1995.

- Аграрните институции в Османската империя през XVII – XVIII век.* София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“].
- Redhouse, J. W. 2006. *An English and Turkish Lexicon*. Edition 3. Istanbul.
- Schilcher, L. 1981. The Grain Economy of Late Ottoman Syria and the Issue of Large-scale Commercialization. In: Keyder, Ç., F. Tabak (eds), 1981. *Landholding and commercial agriculture in The Middle East*. Albany: State University of New York Press, pp. 173 – 196.
- Sućeska, A. 1968 – 1969. О nastanku čifluka u našim zemjama. *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, vol. XVIII.
- Sućeska, A. 1970. The influence of the endowment of the raja with the mantles “avariz-i divaniye, tekalif-i jorfiye and tekalif-i shakka” on the development of the process of settlement in Macedonia in the 17th century. *Glasnik na institutot za natsionalna istoriya*. Vol. 14, Skopje. [Суќеcka, A. 1970. Влијанието на оданочувањето на рајата со наметите „авариз-и диваније, текалиф-и џорфијеу текалиф-и шакка врз развојот на процесот на чифличенјето во Македонија во XVII в. *Гласник на институтот за национална историја*. Т. XIV, Скопје].
- Sućeska, A. 1980. The position of the Bosnian Moslems in the Ottoman State. *International Journal of Turkish Studies* (IJTS), no. 1 – 2, Autumn, pp. 1 – 24.
- Tabak, F. 1991. Agrarian fluctuations and modes of labor control in the Western Arc of the fertile crescent, c. 1700 – 1850. In: *Landholding and Commercial Agriculture in The Middle Middle East*. Keyder, Ç., F. Tabak (eds). Albany: State University of New York Press, pp. 135 – 154.
- Todorov, N., P. Dobrev, 2022. The Merchants and Their Çiftliks – Dimitar Brakalov and His Agrarian Dilemmas in the 1860s and 1870s. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 7, pp. 320 – 332. [Тодоров, Н., Добрев, П. 2022. Търговците и чифлиците – аграрните дилеми на Димитър Бракалов през 60-те – 70-те години на XIX век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 7, с. 320 – 332].
- Todorov, N., P. Dobrev, 2023. Land as a Factor for Economic Growth. Intertwined Trajectories of Large-scale Agriculture in Bulgaria in the 19th and 20th Centuries. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 8, pp. 93 – 109. [Тодоров, Н., Добрев, П. 2023. Земята като фактор за икономическия растеж. Преплетени траектории на едрото земевладение в България от XIX и XX век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. 8, с. 93 – 109].
- Ursinus, M. 2005. The Çiftlik Sahibleri of Manastir as a Local Elite, Late Seventeenth to Early Nineteenth Century. In: Anastasopoulos, A. (ed.), 2005. *Provincial elites in the Ottoman Empire*. Crete University Press, Rethymno, pp. 247 – 256.
- Veinstein, G. 1976. Ayân de la région d'Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle). *Etudes Balkaniques*, No 3, Sofia, pp. 71 – 83.
- Veinstein, G. 1985. *Les “çiftlik” de colonisation dans les steppes du nord de la Mer Noire au XVIe siècle*. Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, vol. 41, No 1 - 4. Istanbul, pp. 177 – 210.
- Veinstein, G. 1991. On the Çiftlik Debate. In: *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*. Keyder, Ç., F. Tabak (eds). Albany: State University of New York Press, pp. 35 – 53.
- Wallerstein, I., Decdeli, H., Kasaba, R. 1987. The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy. In: H. İslamoğlu-İnan (ed.), 1987. *The Ottoman Empire and the World Economy*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 88 – 99.
- Yaneva, S. 2011. *Bulgarian tax collectors in the fiscal system of the Ottoman Empire. Towards the history of the*

Bulgarian business and social elite in the 19th century. Sofia: NBU [Янева, С. 2011. *Българи – откупвачи на данъци във фискалната система на Османската империя. Към историята на българския делови и социален елит през XIX век*. София: НБУ].

Yordanov, K. 2021. The Musellems in Rumelia: Musselem Odzaks and Service Chiftliks in the East Thrace in the first half of the XVI century. In: *Annual of the Higher Islamic Institute*, no. 7, pp. 176 – 209. [Йорданов, Кр. 2021. Мюселемите в Румелия: Мюселемски оджаки и служебни чифлици в източна Тракив през първата половина на XVI век. В: *Годишник на Висшия ислямски институт*, бр. 7, pp. 176 – 209].

Yordanov, K. 2023. *The Voynuks from the Imperial Stables in the Ottoman Province of Rumeli (15th – the first decades of the 18th Century)*. Prof. Marin Drinov Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences. [Йорданов, Кр. 2023. *Войнуците от имперските конюшни в османската провинция Румелия (XV – първите десетилетия на XVIII век*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“].

Correspondence author:

Paulina Andonova, Senior Assistant Professor, PhD
Institute for Historical Studies
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shipchenski prohod Blvd.
1113 Sofia BULGARIA
E-mail: paulinaandonova@gmail.com